

Adelsgoods og jordværdi 1500-1660

AF E. LADEWIG PETERSEN

1500-tallets danske samfund var formelt bygget op som et standssamfund, tydeligst afspejlet i Koldingrecessens omfattende regulering. Men også landets overvejende agrare produktionssystem knyttes tydeligt og funktionelt til stænderne; det grupperes omkring herregårdene, med fæstebønderne som renteydere og arbejdsressourcer og med byernes købmænd som eksportører af storlandbrugets overskudsproduktion af øksne og korn. Disse træk giver naturligvis det adelige godsmarked dets specielle særpræg, men værdien af den privilegerede jord får også uden videre central betydning for adelsvældets udfoldelse.

En undersøgelse, der sætter sig som mål at kortlægge værdien af det adelige gods i funktion – dvs. som produktionsmiddel og indtægtskilde for dets indehavere – over et langt tidsrum kræver blot på forhånd reservationer i flere retninger.¹ Ikke blot fordi værdifastsættelsen som undersøgelsesobjekt er forbundet med betydelige tekniske vanskeligheder; beregningerne forudsætter også efter sagens natur opbygning af en priskasuistik, som på flere måder adskiller sig fra normale vareprisserier, og som navnlig forflygtiger de individuelle træk, som ofte er forbundet med godshandeler. Beregningerne af den aktuelle prisudvikling fordrer således, at der på forhånd etableres faste rammer; undersøgelsen kræver præcis bestemmelse af godsmarkedets karakter og funktioner og indkredsning af de komponenter – økonomiske eller andre – som indgår i prisfastsættelsen. Endelig medfører de særlige usikkerhedsmomenter, som er forbundet med jordværdiundersøgelsen, at vi må nøje os med at fastlægge værdiniveau og langtidsudviklingen i hovedtræk.

Det privilegerede godsmarked

Adelens – og da fremfor alt, rådsaristokratiets – anstrengelser for at isolere og monopolisere den privilegerede godsbesiddelse, der siden senmiddelalderen havde været dens materielle fundament – behøver blot at resumeres kort. Restriktionerne indledes, da Halmstadrecessen 1483 lagde alle principielle afgørelser om kronens, kirkens og adelens ejendom i rigsrådets hænder og samtidig forbød såvel kronen som vanbyrdige at erhverve frit gods ved køb eller pant; uadelige fik pligt

---

1. De tekniske overvejelser henvises til tabelindledningen, ndfr. s. 60.

til opbydelse og salg af frit gods, som måtte komme i deres besiddelse, inden år og dag.² For kronens vedkommende blev forbudet stående og har utvivlsomt haft en vis mission i kong Hans' og Christiern II.s regeringstid, men åbenbart også under Christian IV.² Derimod gentog først recesserne 1536, 1547 og 1558 forbudet for ufri.⁴ Koldingrecessens forskrifter forblev i kraft indtil 1660, men blev suppleret af andre regler. Nyadlede mænds gods fik frihed også udover deres levetid således, at uadelige arvinger skulde afhænde det efter den gældende hovedregel.⁵ Endelig blev det bestemt, at fri kvindes gods ved ægteskab med vanbyrdige skulde tilfalde de nærmeste, adelige arvinger eller opbydes til salg til fri personer.⁶ Ændringer af større rækkevidde blev først foretaget ved gældsforordningerne 1632-41, men principielt stod det adelige monopol fast indtil statsomvæltningen 1660.

Adelsgodset omgærdedes således 1483-1558 af restriktioner overfor kronen og de øvrige stænder. De eksklusive bestemmelser skulde sikkert først og fremmest tjene til at bevare den adelige godsmasse intakt og – jævnsides med andre privilegier – til beskyttelse af produktionen. På baggrund af de ændringer i adelsgodsets struktur og retsstilling, der fandt sted i det 15. århundrede, af højadelens hastige økonomiske ekspansion og af herremandsstandens strukturelle omdannelse (men talmæssige decimering) er denne hovedlinje i sig selv ikke overraskende. Isolationen af den adelige godsmasse går i mange henseender langt videre end tilfældet var i vore nabolande, men fra et formelt synspunkt karakteriseres disse regler netop ved bestræbelser for at isolere eller monopolisere det adelige godsmarked mod enhver indflydelse udefra. Markedsmekanismerne burde under disse omstændigheder kun bestemmes af interne faktorer og af herremandens ret til og muligheder for »at gøre sig sit gods så nyttigt, som han kunde«, fastslået ved

-
2. Hdf. 1483 § 21. Aarsberetninger fra Geheimearchivet (ÅGA) II. Kjbh. 1856-60, s. 51 f. – Om adelsprivilegiernes udvikling i almindelighed, se Poul Johs. Jørgensen, *Dansk Retshistorie*. Kbh. 1940, s. 376 ff.; om højadelens ledende rolle, se E. Ladewig Petersen, *Adelig godsdrift i 1600-tallets Danmark. Godsdriften i Norden under 1600-talet. Från medeltid till välfärdssamhälle. Nordiska historikermötet i Uppsala 1974*. Upps. 1976, s. 63 ff.
  3. Hdf. 1513 § 39; 1523 § 49; 1536 § 21; 1559 og 1596 § 20; 1648 § 40; ÅGA II, s. 62, 76, 86, 98, 105 f., 117. Om Christian IV.s kamouflerede godsopkøb, se R. Nyerup, *Kong Christian IVdes egenhændige Optegnelser i hans Skriv- og Reiskekalendere*. Kjbh. 1825, s. 407, 425; E. Ladewig Petersen, *Christian IV.s pengeudlån til danske adelige. Kongelig foretagervirksomhed og adelig gældsstiftelse 1596-1625*. Kbh. 1974, s. 60, 72 ff., 83, 89 og 93.
  4. Rec. 1536; 1547 § 38 og 1558 §§ 36-38; J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, *Forordninger, Recesser og andre kongelige Ordinantser af Kongerne af den Oldenborgske Stamme. Gamle danske Love (GDL) IV*. Kjbh. 1824, s. 169, 227; V.A. Secher, *Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660 (CCD) I*. Kbh. 1887-88, s. 30 f.
  5. Hdf. 1513 § 29; 1536 § 42; 1559 § 40; ÅGA II, s. 61, 74 f., 86, 100. En rettertingsdom 1493 forbød derimod at »arve bondegods i frihed«, dvs. at skattegods blev frit; *Repertorium diplomaticum regni danici mediaevalis (Rep.) 2.r.IV*, nr. 7530.
  6. Rec. 1547 § 25; 1558 § 36; GDL IV, s. 229; CCD I, s. 30 f.; jf. C. Osterson Weylle, *Glossarium Juridicum Danico-Norvegicum*. Kjbh. 1652, s. 824 f.

recessen 1547. Men også denne karakteristik af hensigterne kræver modifikationer i flere retninger.

Var der med lovgivningen på den ene side tilvejebragt retlig sikring af adelsstandens besiddelser overfor kronen og de øvrige stænder, bestod der på den anden side tilsyneladende uhindret adgang til godsoverdragelser indenfor disse rammer. Med forbehold for de gældende dispositionsbegrænsninger, der overvejende tilgodeså arvingernes tarv,⁷ anlagde man nemlig også lempeligere regler for salg af fast ejendom end mellem ufri. I modsætning til landskabslovenes forskrifter, der der kun tillagde skødning på tinge retsstiftende gyldighed, udviklede senmiddelalderens praksis sig derhen, at adelige skødebreve fik tillagt dispositiv retskraft uden eller uden nødvendig forbindelse med skødningsproceduren på tinge. 1487 hedder det, at rigsrådet – ved et rettertingspræjudikat? – »haffwer nw fundhen all hemmekiøb with makth«, men først recesserne 1547 og 1558 kodificerer udtrykkeligt denne regel for adelsgodsets vedkommende.⁸ Adelsens indbyrdes godsoverdragelser frigøres således gennem en langvarig proces, som fuldbyrdes i 1500-tallet, fra de lokale tings myndighed, og de to store recesser lovfæstede endelig retten til uhindret omsætning af frit gods uden indgreb fra andre sider. Forordningen 1622 om tinglæsning af skøder rokkede ikke denne ret, men foretog blot en regulering.

På den anden side krydses den principielt fri omsætningsret af økonomiske interesser i at bevare det enkelte gods kompleks intakt eller af tilløb til formuesretlig båndlæggelse af slægtens eller familiens godsbestand. Symptomatisk er det sikkert blot, at eksklusive godsformationer som stamhusinstitutionen, der i denne periode navnlig fandt udbredelse i Tyskland, aldrig fik fodfæste her i landet før 1660.⁹ Både erektionen af Hesselager 1548, af Selsø 1557 og af Rantzausholm 1568 fandt sted med kongens og rigsrådets samtykke.¹⁰ I de to første tilfælde kan

7. Jf. ndfr. s. 34.

8. E. Ladewig Petersen, *Jordprisforhold i dansk senmiddelalder*. *Middelalderstudier* tilegnede Aksel E. Christensen. Kbh. 1966, s. 223 f. med note 13-14; Rec. 1547 § 30; 1558 § 49; GDL IV, s. 230; CCD I, s. 33; jf. Chr. Kier, *Om Overdragelse af Eiendomsret over faste Eiendomme for Tiden* indtil Chr. V.s Lov. Kjbh. 1889, s. 55 ff., 87 ff.; H. Matzen, *Forelæsninger over den danske Retshistorie*. Privatret II. Kjbh. 1896, s. 64 ff. – Efter det foreliggende adkomstmateriale er der her tale om en langvarig proces, hvorimod Arent Berntsen uden videre opererer med skødet som retsstiftende adkomst; jfr. ndfr. s. 64. – Købstadsgods skulde derimod fortsat skødes på tinge; jf. T. Dahlerup, *Det kgl. rettertings domme og rigens forfølgninger i Christian II.s tid* (Dahlerup, RD) I. Kbh. 1959, s. 27 ff., der kender et hjemmegjort skøde ulovligt; reglen gælder dog ikke adeligt købstadsgod, der retligt betragtes som løsøre.

9. Jf. Stig Iuul, *Fideikommissarisk Substituion*. Kbh. 1934, s. 115 f.

10. Om Hesselager: *Aktstykker for største Delen hidtil utrykte til Oplysning af Danmarks indre Forhold*, udg. af Fyens Stifts litteraire Selskab, II. Odense 1841, s. 158-66; C.T. Engelstoft, *Det første Forsøg paa at oprette et Stamhuus i Danmark*. Saml. til Fyens Topographie og Historie III. Odense 1865, s. 123-31. – Om Selsø: *Nye da.Mag.* VI, s. 162-65; *Kancelliets Brevbøger* (Kanc. Brevb.) 1556-60, s. 112. – Om Rantzausholm: RA. D. kanc. B 19: Reg. o.a.l. X, fol. 138-44; tabel I nr. 64 med noten. – til de to første knytter sig ligeledes det særforhold, at stamhusindehaverne var ugift. Det er muligt, at Johan Friis (som Astrid Friis har været inde på) har haft sin brodersøn,

særrettighederne opfattes som prærogativer for de to kancellichefer, Johan Friis og Andreas Barby; intet af dem kom blot til at fungere efter deres hensigt. Selsø blev afhændet umiddelbart efter Barbys død 1559, og – hvad der her påkalder størst interesse – rettertinget omstødte 1572 erektionsbrevet for Hesselager med den dobbelte begrundelse, at det »findis udi mange articler att vere giord emod adelens gemene friihedder, lougen, recessen och handfestninger, och therfore er icke att thuile att thennd jo med vrang underuisninge kand vere forhuerrffuit«; 'skødet' kunde derfor heller ikke komme arvingerne til skade.¹¹ Dommens klare præg af præjudikat er næppe tilfældig; dens juridisk centrale afgørelse underkender kategorisk stamhusinstitutionen, fordi den krænker *alment* fastslåede friheder og arveregler.

I ganske samme retning peger også andre træk, domstolenes voksende tilbøjelighed til at begrænse ejendomsretlige og formuesretlige sikringsforanstaltninger for enker ved morgengave, deres tilbøjelighed til en overgang at betragte den først afdøde ægtefælles gæld som fællesboet uvedkommende, og den forordningsvise begrænsning (eller ophævelse) 1604 af enkers ret til at sidde i uskiftet bo og til uden værge at foretage formuesdispositioner.¹² Den samme aversion mod båndlæggelse af frit gods røber endelig også arvingernes stædige forsøg på at omstøde Birgitte Gøyes og Herluf Trolles fundats for Herlufsholm i 1560'erne og 1570'erne. Både stamhusinstitutionen og de øvrige tilløb til formues- eller ejendomsretlig båndlæggelse blev således opfattet som indgreb i adelens forfatningssikrede privilegier og krænkelse af arvingers ret. Både lovgivningen og domstolenes praksis, som afspejler reaktionen, tjente naturligvis fremfor alt netop arvingernes rettigheder – og materielle tarv – snarere end den økonomisk betingede godscirkulation ved fri eller tvungen omsætning, men kunde givetvis også få virkninger i denne retning.

Godsmarkedet må således karakteriseres som retligt skarpt afgrænset og i praksis monopoliseret, forbundet med de materielle og retlige privilegier, der var knyttet til godsbestanden, og som kun adelige personer med adelige friheder var

---

Christian Friis, hvis uddannelse han sørgede for, i tankerne, måske med henblik på, at han senere kunde overtage kanslerposten. I Barbys tilfælde kan stamhuserektionen bero på, at regeringen på denne måde begrænse slægtens naturalisation. Prisen ved salget 1559 lå if. de foreliggende oplysninger på ca. 9 dr.pr.td.htk.; RA.D.kanc.B 19: Reg. o.a.l. VII, fol. 276v-78r; Kanc. Brevb. 1556-60, s. 112, 329 og 332; Sv. Gissel, Jacob Ulfelds jordebog over Ulfeldsholm, Bavelse og Selsø. Kbh. 1964, s. XXIII og 42.

11. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge, Udvalg af gamle danske Domme (GDD) IV. Kjbh. 1845, s. 161-64; C.T.Engelstoft, anf. arb., s. 153-61. Dommens form beror på, at Niels Friis, kanslerens anden brodersøn, sikkert juridisk nødvendigt procederede på basis af håndfæstningens forbud mod omstødelse af forgængerens retsafgørelser, en påstand, dommens afsluttende passus underkender. – Ophævelsen af Rantzasholms fundats skete under henvisning til, at den flere gange allerede var blevet misligholdt, ikke fordi dispositionen var ulovlig; der var jo tale om tidligere krongods; Kanc. Brevb. 1630-32, s. 596 f.; Stig Iuul, anf.arb., s. 116.
12. Stig Iuul, Fællig og Hovedlod. Studier over Formueforholdet mellem Ægtefæller i Tiden før Christian V's danske Lov. Kbh. 1940, s. 247 ff.

berettiget til at nyttiggøre sig efter evne. Med kun meget få begrænsninger fik omsætningen af frit gods ganske fri tøjler indenfor adelsstanden, ligesom omsætning og besiddelse og beskyttes mod indgreb udefra. Jordværdifastsættelsen bestemmes og begrænses under disse vilkår kun af standens udbud og efterspørgsel; vi kan teoretisk forvente, at omsætning og prisdannelse helt overvejende har været bestemt af adelens egen økonomiske formåen og af dens bedømmelse af godsets givtighed og økonomiske muligheder. De tilløb, der kan iagttages til – varige eller midlertidige – båndlæggelser af privilegeret ejendom spiller næppe nogensomhelst praktisk rolle i denne sammenhæng; de har deres største interesse ved at dokumentere adelens egen aversion mod begrænsninger af den fri gods-cirkulation ved arv eller handel, 'kræfternes fri spil' indenfor det gældende retssystem.

For 1500-tallets vedkommende savner vi derimod mulighed for at måle systemets effektivitet i praksis. Rettertinget fulgte i de tilfælde, hvor det fik forelagt sager om en ejendoms tilhørsforhold og rettigheder, altid lovens bogstav,¹³ og i de tidlige rostjenestetaksationer optræder borgerlige indehavere næppe. Og trods den menige adels klager over vanbyrdiges ulovlige godsbesiddelse i Christian IV.s senere år (1639 og 1647),¹⁴ synes kun forsvindende mængder at have befundet sig på borgerlige hænder forud for krongodssalgene 1650-51 og privilegiebarrierernes bortfald 1660. I 1625 sidder uadelige inde med blot 0.7% af det adels-hartkorn, rostjenestetaksationerne registrerer; 1638 er tallet om muligt endnu lavere: på Sjælland 0.5%, på Fyn 0.6% og i Jylland blot 0.1%; taksationer og kontributionsregnskaber 1647 og 1652 ændrer ikke billedet væsentligt.

Isolationen synes altså at have fungeret effektivt endnu i det 17. århundrede, og der er ingen grund til at antage, at effektiviteten har været ringere efter midten af 1500-tallet, da det færdige restriktionssystem forelå. Forholdene – og adelens besværgelser – frem mod midten af 1600-tallet beror snarest på ændrede sociale og økonomiske vilkår: Restriktionerne antog skikkelse af værn for de mest sårbare grupper overfor borgerstanden, hvis klager over godsprivilegiernes beskyttelse jo netop fik mæle 1629, i skærpet form og principielt mere afstandtagende fra det adelige godsmonopol i slutningen af 1630'erne.¹⁵ Adelsgodsets isolering hindrede nemlig også, at borgerlige kunde investere kapitalmidler i den adelige godsdrift. Det privilegiemæssige værn mod borgerlig besiddelse af frit gods blev opretholdt,

13. Jf. f.eks. GDD I, s. 49; III, s. 109; Dahlerup, RD I, s. 47; V. A. Secher, Samling af Kongens Rettertings Domme 1595-1614 (Secher, RD) I. Kbh. 1881-83, s. 90; II, s. 36 og 134. Dispensation forekommer overordentlig sjældent; jf. dog Kanc.Brevb. 1584-88, s. 10; 1624-26, s. 181 f.; A. Rubow, Renteforhold i Danmark i Tidsrummet fra Reformationen til Chr. V's danske Lov. Kbh. 1914, s. 104.

14. Kr. Erslev, Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid II. Kbh. 1887-88, s. 532, 557, 575 f., 584.

15. Sst. II, s. 127 (1629); P.F. Suhm, Nye Samlinger til den danske Historie I. Kjbh. 1792, s. 204, 218 (en senere redaktion); jf. også Arent Berntsen, Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed. Kjbh. 1650-56, II, s. 5 ff.

men ikke som den menige adel havde ønsket skærpet; og gældsforordningerne 1632 og 1641 – den sidste trods klagerne – gennemførte regeringen trods kritikken for at gøre det muligt indirekte og uden nogen form for udtrykkelig besiddelsesret at kanalisere borgerlig kapital ind i den adelige produktion.¹⁶

Der foreligger næppe heller nogen grund til at antage, at balancen mellem kronens og adelens godsbesiddelse er blevet væsentligt forrykket mellem reformationen og midten af 1600-tallet, da krongodsudlæggene startede, trods sporadiske kongelige opkøb af adelsgods og trods donationer eller salg af relativt små mængder krongods. Vigtigere er det, at kronens mageskiftepolitik gav anledning til strukturelle og regionale omplaceringer; formentlig har både kronen og adelen tilgodeset driftsøkonomiske og rationaliseringshensyn ved opbygningen af større, sammenhængende og derfor måske også mere værdifulde godskomplekser, men på den anden side modvirkes disse tendenser både ved arvedelinger og de fri markeds kræfter. I det store hele må vi da antage, at den indbyrdes godsfordeling, J.A. Fridericia kunde fastslå ved midten af 1600-tallet, også har gyldighed for 16. århundrede (44% af landets jord befandt sig på adelige hænder, 50% i kronens besiddelse og 6% under gejstlige eller akademiske institutioner),¹⁷ men at mageskifter og markeds kræfter vel dog kan have øvet en indflydelse på jordværdiens udvikling.

På tilsvarende vis kunde adelsgodsets afgrænsning overfor bondegodset rejse problemer. De fuldt udbyggede standsprivilegier og godsprivilegier afspejler reformationstidens éliteadelige interesser, og en nogenlunde fikseret afgrænsning kan vi først fastslå på grundlag af 1600-tallets rostjenestetaksationer. Flydende grænser forekommer utvivlsomt gennem hele perioden; de marginale godsbesiddelser har dog næppe været af væsentlig størrelsesorden, men givetvis størst i forbindelse med den godsfattige og lavættede adels decimering i senmiddelalderen. Vigtigere er det for sammenhængen, at adskillige lavættede slægters ejendom allerede i senmiddelalderen var blevet bytte for de store slægters godshunger, og 1500-tallets omvæltninger mindskede næppe appetiten. Vi behøver blot at minde om Mogens Gøyes, Mogens Gyldenstiernes og Peder Oxes lidenskabelige opgør om Jep Tordsen Sparres og Peder Christiensen Dyres ejendomme.¹⁸ Eller om, at Fyn endnu omkring 1600 havde et ganske talskærkt adelsproletariat, hvis besiddelser højadelen først absorberede under de følgende årtiers hektiske godskamp.¹⁹

16. Jf. Fortid og Nutid XXII. Kbh. 1965, s. 455. Jeg håber senere at kunne dokumentere disse synspunkter mere indgående.

17. J.A. Fridericia i HT 6r.II. Kbh. 1889-90, s. 514.

18. Jf. Troels-Lund, Peder Oxe. Kbh. 1906, s. 37 ff.; P. Colding, Studier i Danmarks politiske historie i slutningen af Christian III.s og begyndelsen af Frederik II.s tid. Kbh. 1939, s. 14 ff.; Astrid Friis, Rigsrådet og statsfinanserne i Christian III.s regeringstid. HT 10.r.VI. Kbh. 1942-44, s. 73 og 86 ff.

19. Jf. Knud J.V. Jespersen, Rostjenestetaksation og adelsgods. Studier i den danske adelige rostjeneste og adelens godsfordeling 1540-1650. Odense 1977, s. 168 ff. – Jeg håber senere at kunne redegøre nærmere for den fynske adel omkring 1600.

Privilegeret gods var et knaphedsgode, og netop disse forhold kan meget vel have øvet en accelererende indflydelse på værdifastsættelsen.

Om intensiteten af den omsætning af fast ejendom, som faktisk fandt sted på det privilegerede godsmarked, er vi dog endnu ganske ufyldstgørende underrettet. Det er blevet anført, at omsætningen af hovedgårde kunde give visse holdpunkter; mellem 1520 og 1580 androg omsætningen af hovedgårde 1-2% af den samlede bestand pr. tiår og 2-3% for hele perioden 1520-99.²⁰ Der er også blevet rejst berettiget kritik af den målemetode fra flere sider. Dels skaber det senmiddelalderlige kildemateriale mangler en usikkerhedsmargin, som ikke statistisk tåler sammenligning med det fyldigere kildemateriale senere; dels er godskomplekserne jo ingenlunde nogen ensartet måleenhed, og dels unddrager omsætningen af fæstegods ved salg eller mageskifte sig denne beregningsmetode. Mere afgørende er det derimod, at omsætningen af hovedgårde accelereres voldsomt i de første årtier af 1600-tallet, da 10-20% af bestanden omsættes pr. tiår; dette resultat underbygges ved, at næsten 80% af landets godser i 1600 besiddes ved arv, 9% ved køb, mod henholdsvis 70% og 20% i 1660.²¹

Beregningen, der vidner om væsentligt mindre stabilitet i 1600-tallets hovedgårdsbesiddelse end i den foregående generation, og som lader sig underbygge ved sikrere beregninger over rostjenestetaksationerne, kan derimod næppe med rimelighed føres længere tilbage. Disse betragtninger medfører under alle omstændigheder den konsekvens, at investeringen i hovedparten af den adelige sædegårdsbesiddelse er af meget tidlig dato og for godskomplekserne som driftsenhed (af varierende størrelse) meget stabil, indtil der finder et tydeligt opbrud sted i de første årtier af 1600-tallet.²²

Med disse reservationer er omsætningen af hovedgårde ved salg blot ikke nogen repræsentativ målestok for den økonomiske aktivitet på det adelige godsmarked, men i tilfælde for forskydninger og høje omsætningstal snarest en indikator for kritiske tilstande; og undersøgelsen må suppleres med den betydelige omsætning af fæstegods, der fandt sted uafhængigt af hovedgårdssalgene. Af hele det omfattende materiale af adkomster, der er gennemgået med henblik på denne undersøgelse, angår 70-80% fra 1500-tallet udelukkende fæstegods. En overvejende del af dette stof består (navnlig i århundredets anden halvdel) ydermere i mageskifter, tingsvidner, låsebreve, vidisser og åstedsforretninger, snarest et vidnesbyrd om, at en væsentlig del af den adelige godsaktivitet har bestået i konsolidering eller rationalisering af godsbestanden.

Og alligevel bør variationerne fra gods til gods næppe undervurderes. Af Mat-

20. Sv.Aa. Hansen, *Adelsvældens grundlag*. Kbh. 1964, s. 37-42; jf. kritikken hos Knud Prange i *Jy.Saml. Ny r. VI*, s. 427; T. Dahlerup i *SEHR XIII*, 1966, s. 191 f.; E. Ladewig Petersen, *Christian IV.s pengeudlån*, passim; Knud J.V. Jespersen, *anf.arb.*, s. 18 ff. og 26 ff.

21. Sv.Aa. Hansen, *anf.arb.*, s. 180-82 med tabel 7.2.

22. Intet tyder på reinvesteringer i større omfang i tekniske eller andre forbedringer i 1500-tallet, derimod nok på visse driftsomlægninger fra kvægdrift til korndyrkning ved overgangen til 1600-tallet; jf. *ndfr.* s. 55f.

trups – rigsråd Erik Hardenbergs arvegods' – 149 brugsenheder omkring 1593 var 23 eller 24 erhvervet ved mageskifter, 3 ved køb; nyerhvervelserne androg da 16%. På Skovsbo på Fyn – ligeledes arvegods – udgjorde tilmageskiftet gods kun 7 af godsets 145 enheder, medens en blev købt og 34 erhvervet ved pant, og på Fårevejle på Langeland – fru Anne Rønnows arv – erhvervedes 13 gårde ved pant (af 81 enheder).²³ Af Peder Oxes – desværre ukomplette – skiftejordebog 1578 fremgår det, at tilkøb spiller en afgørende rolle,²⁴ medens arv og mageskifter af strøgods synes at dominere Jacob Ulfelds komplettering og arrondering af Ulfeldsholm på Fyn og Bavelse på Sjælland; kun det meget gamle gods Selsø, som faderen Corfitz Ulfeld havde erhvervet 1559 på meget billige vilkår, virker færdigt udbygget.²⁵ Hertil bør det føjes, at der både på Erik Hardenbergs fynske godser og Jacob Ulfelds gårde synes at være foretaget ganske omfattende reguleringer af landgilde og hoveri. Under alle omstændigheder tyder både aktmaterialets karakter og de adelige jordebøger dog på konsolidering og komplettering af de enkelte godser efter reformationen ved hjælp af opkøb af enkeltgårde, arv, mageskifter eller pant, faktorer som givetvis influerer værdifastsættelsen, da bejligheden må have øvet en væsentlig indflydelse.

Af samme grund kan det næppe heller bero på tilfældigheder, at det foreliggende jordværdimateriale, der i forvejen flyder sparsomt, svinder ind til næsten intet i sidste generation af 1500-tallet. Det samlede materiale omfatter i alt 222 tilfælde af transaktioner fordelt over perioden 1501-1660 (dvs. gennemsnitligt 1.4 eksempler årligt); de fordeler sig blot meget ujævnt:²⁶

	jordværdi			pant	
	1	2	3	1	3
1501-20	23	11%	33%	36	50%
21-40	21	10%	30%	22	31%
41-60	17	8%	24%	8	11%
61-80	4	2%	6%	3	4%
81-00	5	2%	7%	3	4%
1601-20	10	4%	–	–	–
21-40	52	24%	–	–	–
1641-60	86	39%	–	–	–

1: antal eksempler

2: p.Ct.-vis fordeling over hele perioden

3: p.Ct.-vis fordeling over perioden 1501-1600

23. Erik Hardenbergs jordebog, ved H.H. Fussing. Odense Katedralskoles Indbydelsesskrift 1928. Odense 1928, s. 18-28, 31-41 og 43-48.

24. RA. Privatarkiver nr. 6086. Peder Oxe II.G: Skiftejordebog 1578.

25. Jacob Ulfelds jordebog, udg. Sv.Gissel, s. 1-32 med noterne; H. H. Fussing, Herremand og læstebonde. Studier i dansk landbrugshistorie omkring 1600. Kbh. 1942, s. 180-84; Sv. Gissel, Bol og by på Selsø. Bol og By V. Kbh. 1964, s. 7-35; jf. ovfr. note 10.

26. Beregnet på grundlag af tabel I. Den systematiske indsamling af materialet for pantsættelse er kun foretaget indtil 1600. Materialets indskrumpning kan – udover de saglige grunde – også bero på arkivalske og institutionelle årsager.

Som det fremgår af opstillingen er materialet nogenlunde jævnt fordelt over de to perioder 1501-60 og 1621-60 hver især, hvorimod den mellemliggende tid er stærkt underrepræsenteret; det vil derfor også være uforsvarligt at bygge prisberegninger på denne mellempriodes tal, men tallene synes blot netop at underbygge antagelsen af stabilitet.

Sammenfattende er der da tale om et monopoliseret godsmarked; det præges først og fremmest af handelen med fæstegods, men må tillige på forhånd forventes at afspejle de økonomiske muligheder, adelen selv tillagde sin godsdrift, af udbud og efterspørgsel, men med forbehold for de kvalitative forskelle, som ligger i de enkelte perioders omsætning af privilegeret gods, eller som kan ligge i adelens fortolkning af beskyttelsen overfor omverdenen; og med forbehold iøvrigt også for de sociale prestigefaktorer, der lå i besiddelsen af det privilegerede hartkorn. På den anden side synes det foreliggende skøde- og pantebrevsmateriale at afspejle flere faser i godsmarkedets udvikling: Absorberingen af de lavættede slægters gods i højadelens og dennes godssamling, arrondering og konsolidering af sine besiddelser, hvorimod omsætningen af hovedgårde var minimal indtil ca. 1580, og endelig i 1600-tallet påny en livligere – periodevis endda krisefarvet – aktivitet og godsspekulation. Fælles er kun de store recessers standsprægede rammer omkring produktions- og besiddelsesstrukturen.²⁷

Prisfastsættelsesmekanismerne

Ved midten af 1600-tallet leverede Arent Berntsen en indgående og kyndig redegørelse for en række af de komponenter, der indgik i værdifastsættelsen af privilegeret ejendom. »Ligervis som undertiden fornemmis, at det godsis indkomst, de (adelen) dennem tilhandle, ikke kand indbringe den rente, som af pendingene (til godsis betaling kand vere optagit) skal udgifvis. Hvor offuer de da i længden icke ringe kunde komme til acters«, hedder det; »saa ere oc mange, som udi jordegodsis tilhandlend sadanne kiøb antrefte, at de icke allene dem velbeholden, men oc stoer fordel befinder«. ²⁸

Godskøb kræver agtpågivenhed og en veludviklet økonomisk sans. Men jordværdien afhænger tillige af markedsomstændighederne, sælgerens behov for kontante midler eller af hans mulighed for fordelagtigt salg. »Om nu vel undetiden sadanne omstænde meget udi jordegodsis underskeedeligt kiøb kunde volde, saa bestaar des atskillige prijs egentlig oc retteligt udi jordegodsis eget værd effter sine gode eller ringe vilkor«, beliggenhed og muligheder for at udnytte det effektivt, gældsbyrder, herlighedsrettigheder, vedligeholdelsestilstand, hensyn til gæsteri og andre afgifter, som ikke sættes i hartkorn osv.²⁹ Hertil kommer ikke uvæsentli-

27. 91% af de gårdnedlæggelser, som kan konstateres i 1500-tallet, falder da også i århundredets sidste halvdel; G. Olsen, Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774. Kbh. 1957, s. 171 f. Godssamling afløses eller suppleres af arrondering og koncentration, konsolidering og tilløb til stordrift; jf. E. Ladewig Petersen, Adelig godsdrift, s. 63 ff.

28. Arent Berntsen, anf.arb. III:1, s. 281.

29. Sst. III:1, s. 282 f.; jf. sst. II:2, s. 78-81 og 168-71.

ge værdiforskelle – betinget bl.a. af bonitetsforhold – mellem de enkelte landsdele og forskelle mellem hovedgårdshartkorn og fæstegods, forskelle som han omhyggeligt redegør for.³⁰ Endelig lægger Arent Berntsen åbenbart vægt på, at vornedskabet på sjællandske lovs område vel giver godsbesiddelsen stabilitet, men at fæstejordens værdi reduceres ved fæsternes hoveribyrd, der hindrer dem i at pleje den jord, de har i brug, forsvarligt.³¹

Prisfastsættelsen implicerer efter Arent Berntsen således såvel individuelle som markedsbestemte og institutionelle faktorer, og han synes at ville tillægge de sidste en afgørende vægt. Udover den elementære konstatering af prisfastsættelsens afhængighed af udbud og efterspørgsel og understregningen af parternes manøvre muligheder, betones de institutionelle komponenter, der fra køberens synspunkt må indgå i vurderingen: den investerede – og ofte lånte – kapital skal kunne forrentes, og værdifastsættelsen må tage hensyn til købegodssets behæftelser.³² Videre anfører han en række driftsøkonomiske og indtægtsmæssige faktorer, som alle forudsætter en høj grad af individualisering og nøjeregnende vurdering ved de enkelte handler. Derimod anfører Arent Berntsen slet ikke økonomiske eller konjunkturbestemte langtidsmomenter, selvom han opererer med en bred prisdifferentieringsskala.

Arent Berntsens efterretninger er teknisk kyndige, men kræver naturligvis kontrol. Trods sin – oftere gentagne – kritik af vornedskabet er det væsentligt, at han med den adelige købers øjne anskuer jordegods som privilegiumæssigt klausuleret produktionsmiddel og indtægtskilde. Prisfastsættelsen sker ikke ved simpel eller direkte kapitalisering af forrentningen; økonomiske hensyn og sociale statuskrav forudsætter – som i den adelige godsfilosofi – forrentningsmaksimering af den investerede kapital, nøjeregnende hensyntagen til mulighederne for profitabel udnyttelse af uvisse indtægter, herlighedsrettigheder osv.

Medens Arent Berntsens tekniske anvisninger giver sikre holdepunkter for en statistisk vurdering af disse indkomstkategoriers placering i prisfastsættelsen, unddrager 'belejlighedssynspunkterne' sig efter sagens natur nu en eksakt bearbejdelse. At godsets belejlighed – dets hensigtsmæssige beliggenhed for ejeren, eller mere præcist: dets formålstjenlighed for økonomiske udnyttelsessynspunkter

30. Sst. III:1, s. 287-89. – Interessant nok noterer Ove Juul i sine optegnelser, at han i december 1657 afkøbte Børge Rosenkrans Ottestrup gods (Ringsted h.) for 9.500 rd. »vdj mening dend at beboe wed waredde krig, och naar gud gaff den ønskelig fred, at mand sickerligen kunde verre udj Jylland, dend da igien at selge och affhende, efftersom kiøbet derpaa da waar lidelig, saa som sællandsk gods paa de tide waar udi temmelig priisz«; HT 3. r.III, Kbh. 1862-64, s. 557. Meningen med notitsen, som må være nedfældet efter 1660, må være, at Ove Juul har foretaget et 'lejlighedskøb' på Sjælland til senere udskiftning med (billigere) gods i Jylland.

31. Arent Berntsen, anf.arb. III:1, s. 287 f.

32. Arent Berntsen forudsætter her hypotekinstitutionen, som – i hvert fald i embryoniske former – har en vis gyldighed for 1600-tallet; jf. HT 75, Kbh. 1975, s. 147 ff.; jf. også Svend Gissel, Om belejlighed. Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltang. Kbh. 1970, s. 35 f. og H.v.d.Weë, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy I*, Haag 1963, s. 32-36.

– har spillet en væsentlig rolle for kronen og adelige godsejere ved mageskifter i Frederik II.s regeringstid har dr. Gissel godtgjort udover enhver tvivl.³³ I 1600-tallets jordværdimateriale, da man opererer med faste hartkornspriser, sætter dette hensyn sig sjældent statistisk udslagsgivende spor, men et indtryk af dets økonomiske betydning i en lidt tidligere periode får vi, da Albert Skeel til Fusingø – en driftig og duelig godssamler og administrator – 1544 afkøbte kronen 'Ranes gods' i Jylland. Kancelliets beregninger opgør på grundlag af faste normer godsets værdi til 1.243 mr., men tilføjer, at »eptherdj godzett ligger Albregtt Scheel belegend, wille hand give ther fore 1.000 dr.«, omtrent 2½ gange vurderingssummen.³⁴

Også de landsdelsvise prisforskelle synes – som vi senere vender tilbage til – at have baggrund i realiteter, selvom Arent Berntsens tal her nok repræsenterer ekstremer, og det samme gælder også værdiforskellen mellem hovedgårdshartkorn og fæstegods.³⁵ På tilsvarende vis – men stadig meget sporadisk – har enkelte godsejere i de jordebøger, de indleverede 1660-61 som grundlag for de forestående hartkornsskatter og for matrikuleringen, meget nøje gjort rede for hver enkelt fæstegårds værdi, afhængigt af dens tilstand og muligheder (enkelte steder også krigsødelæggelserne);³⁶ bonitering på lokalt plan forekommer således også, ligesom tilfældet var ved krongodsudlæggene inden 1660.

I betragtning af de summariske efterretninger, vi nu sidder inde med – oftest kun skødernes opregning af faste ydelser og ejerrettigheder – er det klart, at de skøn og imponderabilia, der således indgik i prisfastsættelsen, ved de her anstillede beregninger må resultere i en vis (og uundgåelig) variationsmargin. Det konstante element er skødernes hartkorn, den variable faktor hartkornsprisen. Også

33. Sv.Gissel, Om belejlighed, s. 38-43. Det samme moment understreges regelmæssigt i Christian IV.s ordrer om besigtigelser af gods til køb eller mageskifte; Kanc. Brevb., passim.

34. RA.D.kanc. B II.177: Div. kammersager 1544-88, nr. 32; tabel II med note 10.

35. Jf. HT 75, Kbh. 1975, s. 147 ff.; jf. også Svend Gissel, Om belejlighed. Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang. Kbh. 1970, s. 35 f. og H.v.d.Weec, The Growth of the Antwerp Market and the European Economy I, Haag 1963, s. 32-36.

33. Sv.Gissel, Om belejlighed, s. 38-43. Det samme moment understreges regelmæssigt i Christian IV.s ordrer om besigtigelser af gods til køb eller mageskifte; Kanc.Brevb., passim.

34. RA.D.kanc. B II. 177: Div. kammersager 1544-88, nr. 32; tabel II med note 10.

35. Jf. ndfr. s. 000. Forholdet mellem hovedgårdsjord og fæstegods kan belyses af flg. tabel: (Perioden 1621-60)

	antal	min.	max.	gsn.	fæstegods
Jylland	13	50.5	100.0	63.8	54.1
Fyn	6	60.0	80.0	71.8	57.6
Sjælland	2	60.0	70.0	65.0	56.6

Fra Skåne kendes ingen eksempler. Jf. Arent Berntsen anf.arb. III:1, s. 287: »Eractis« hovedgårdsjord overalt til 60-100 rd. pr.td.htk.; trods det ringe materiale ligger realiteterne atter snarest i underkanten, og også her spores landsdelsforskelle.

36. RA.Rtk. 311.3-66 Jordebøger indsendt i h.t. kgl. missiver 1660 28/9, 1661 10/1 og 1662 4/7.

Arent Berntsen anlægger jo primært økonomiske og forrentningsmæssige synspunkter; han synes at have forudsat, at disse mangfoldige elementer lod sig samarbejde til en samlet vurdering af godsets afkastning således, at alle omstændigheder indregnes i prisen pr. hartkornsenhed, og at nettoforrentningen ikke direkte berøres.

Isolering af jordrenten – ejerens nettoindtægt, når driftsomkostninger, forrentning, investering osv. er fradraget – kan her være både praktisk problematisk og diskutabel, ikke mindst når vi udover særomstændigheder af meget forskellig art også må operere med elementer af 'feudal' herkomst, beliggenhed, bonitet osv.³⁷ Normalt vil godsregnskaberne sondre mellem ejerens dispositioner over godsets pengeafkastning og driftsomkostningerne, der ideelt bestrides af godsets egne ressourcer, helst i naturalier; potentielle, men hvilende ressourcer og den gratis arbejdskraft registreres aldrig, medens de profitgivende dispositioner over varesalg og ressourceudnyttelse konsekvent tilrettelægges med henblik på bevidst indtægtsmaksimering.³⁸

Grundprincipper svarende til Arent Berntsens finder vi da også i de beregninger, godskontoret på Breitenburg i 1640'erne og 1650'erne anstillede over rentabiliteten af de rantzauske godser i Jylland. 1646 beregnede man det årlige udbytte af Demstrup og Sødringholm til ca. 1.825 rd., foruden hvad herligheden, jagt og fiskeri kunde indbringe; af fradrag var der kun rostjenesten. Godsernes værdi anslog man til 37.020 rd. (617 td.htk. à 60 rd.), og man kalkulerede, at selvom Christian Rantzau solgte dem til 50 rd. pr.td.htk., vilde han tjene 388 rd. mere, når salgsbeløbet blev 'udsat på rente' til de normale 6% p.a. Beregningerne lider af visse skævheder, men de resulterede slutteligt i, at man ikke følte sig overtydet om, at Rantzau ikke snarest vilde sætte til ved en sådan transaktion, og – mest bemærkelsesværdigt – at den lidt lavere forrentning ved den sikre kapitalinvestering i fast ejendom opvejede risikoen ved mindre betryggende investering i pengeudlån.³⁹ I slutningen af 1650'erne beregnede godskontoret da også på grundlag af regnskaberne 1646-56 Demstrups og Sødringholms bruttoafkastning til 4% årligt.⁴⁰

Selvom rentabiliteten naturligvis principielt forudsætter kendskab til investeringer og renter, synes samtiden selv – således som hartkornsbeskatningen 1627-28, men også senere, viser det – at have kalkuleret med 1.50 rd. fast indtægt af en

37. Wilh. Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*. 2. udg. Hamb. 1966, s. 13-26, specielt den økonomisk-teoretiske diskussion af 'feudalrente' og 'jordrente' og disse begrebers praktiske anvendelighed, s. 20 ff.

38. E. Ladewig Petersen, *Adelige herregårdsregnskaber fra 1600-tallet*. Hilsen til Hæstrup. Odense 1969, s. 99 ff.; jf. W. Kula, *An Economic Theory of the Feudal System. Towards a model of the Polish Economy 1500-1800*. London 1976, s. 28 ff.

39. H.H. Fussing, *Demstrup og Sødringholm 1625-63*. Jy. Saml. 5.r.III, Århus 1935, s. 74; *Skovgaardts drift i Christian Rantzaus ejertid, 1635-63*. Sst. 5.r.II, 1935, s. 21 f.

40. H.H. Fussing, *Demstrup og Sødringholm*, s. 73 og 86 f.

tønde hartkorn som en norm;⁴¹ om de konkrete forhold ved vi blot meget lidt. 1617 pantsatte Falk Brahe Pederstrup gods på Lolland til Jørgen Grubbe for 16.000 rd. for dennes forløfter; beløbet forrentes med 720 rd. p.a. (dvs. 4.5%), hvoraf Falk Brahe skal 'kontentere' Jørgen Grubbe 120 rd. årligt kontant, medens resten dækkes af godsets afkastning, dog med regulering af beløbene efter driftsudbyttet.⁴² Beregningerne forudsætter således et forrentningsniveau af 3.75% p.a., men en yderligere kapitalrente på 0.75%, under alle omstændigheder blot mindre end renten for kontantlån; og endnu 1657 anfører Mogens Friis til Favrskov i et brev fra Viborg, at selv når kornet er dyrest, forrentes gods næppe med 3%.⁴³ Konjunkturer – og utvivlsomt også godsets størrelse og struktur – spillede således også en rolle for prisfastsættelse og forrentning. Med udgangspunkt i samtidens egne beregningsnormer kan det anslås, at det lille fynske gods Skinnerup i de magre år 1618-20 afkastede 2%, men efter godstilkøb og arrondering 4-5% under 1630'ernes gunstige konjunkturer, som også indbragte store godser som Selsø, Vallø og Kjørstrupgård en høj forrentning,⁴⁴ blot aldrig på niveau med pengereventeniveauet.

Selvom de beregninger, det rantzauske godskontor anstillede, ikke uden videre kan accepteres som typisk, stemmer de vel overens med Arent Berntsens anvisninger og med vore øvrige, få holdepunkter. De har deres store, principielle interesse ikke blot, fordi de glimtvis giver os indblik i den forrentning, man i danske højadelskredse anså for rimelig og realistisk ved driftsøkonomiske vurderinger. Mest iøjnefaldende er det, at direkte kapitalisering næppe kan lægges til grund af den simple årsag, at betryggelsen – eller risikomomenterne – ved kapitalinvesteringen også må tages i betragtning, et moment, som også har kunnet iagttages i 1600-tallets England, både i praksis og i den økonomisk-teoretiske diskussion mellem sir Josiah Child og John Locke: Sikkerheden i investeringen kunde betinge en lavere forrentningssats end den markedsrente, man kunde opnå ved kontante udlån.⁴⁵

Medens man i England fortsat opererede med variable kapitaliseringsnormer (afhængigt af det aktuelle pengereventeniveau og med mulighed for konjunkturmæssig regulering af 'rents' og 'entry fines'),⁴⁶ forekommer simpel kapitalisering på grundlag af ejendommens faste afkastning næppe i Danmark efter midten af 1500-tallet. Både beregningsmetoderne og den økonomiske struktur er vidt forskellige, og navnlig havde det engelske godsmarked ikke det privilegerede dan-

41. E. Ladewig Petersen, *Adelige herregårdsregnskaber*, s. 94 f.

42. RA. Herredagsdombog nr. 27 1621, fol. 312v-13r.

43. RA.D.kanc. B. 170. 14c, fol. 61 f. (Akter vedr. forstrækninger og kontributioner af adel ... til landets defension 1625-58).

44. Fortid og Nutid XXII, 1965, s. 468.

45. H.J. Habakkuk, *The Long-term Rate of Interest and the Price of Land in the Seventeenth Century*. *EcHR* 2. ser. V. Cambr. 1951-52, s. 39 ff.

46. Jf. ndfr. s. 53; jf. for det flg. også Sv. Gissel, *Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder*. Kbh. 1968, s. 166 f.

skes monopolisering, men tværtimod langt smidigere muligheder for kapitaltilførsel udefra til investering og drift. Helt undtagelsesvis indlader statholder Henrik Rantzau sig 1567 på beregninger over Holmeklosters (Rantzausholms) værdi på grundlag af kapitalisering. Han udregner godsets kapitalværdi på basis af satser af 2.5-3.0%, men afviser en sats på 2.0%, som kronen åbenbart havde opereret med, som uacceptabel. På den anden side føjer Henrik Rantzau også til, at kongen – i strid med sit oprindelige løfte om at ville sælge godset for dets »pillichen werdt« – nu anslår dets værdi, »nicht wie in Denmergk, sonder wie im deutschen Lande zum höchsten und deursten gebreuchlich«. ⁴⁷

For middelalderens jordvurdring havde det modsætningsvis været fundamentalt, at en ejendomsværdi principielt blev anskuet som en funktion af dens ydeevne, men men stadig med den margin for nuancering, der lå i inddragelsen af andre faktorer (belejlighed, vedligeholdelsesstand osv.); bag prisdannelsen lå ligesom i England endnu i 15. århundrede og senere *justum-pretium*-begreber, det ideelle, omend på længere sigt økonomisk fleksible kapitaliseringsforhold, der også afspejles i skødernes formularer. ⁴⁸ Det kan i denne sammenhæng være tilstrækkeligt at fastslå, at senmiddelalderens agrarkriser i flere retninger medførte fundamentale ændringer af jordvurdring og jordværdi. Ved overgangen til 15. århundrede opgav man den gamle arealberegning i *terra in censu* til fordel for en mere moderne kornskyldsberegning, der hvilede på jordens faste afkastning, en proces, der formentlig bl.a. afspejler tilblivelsen af det fæstegodssystem, vi kender fra 16. århundrede. ⁴⁹ Trods afgiftsfaldet synes den vejledende kapitaliseringsnorm dog at være forblevet nogenlunde konstant indtil det 15. århundrede; jordafgifternes fald synes at være nogenlunde standset ved århundredets midte, hvorimod kapitaliseringsnormen i løbet af 1400-tallet steg fra ca. 10 til 20-25. ⁵⁰ Og stigningen reducerede således den nominelle forrentning af jordegods til det niveau, vi kender fra 16. og 17. århundrede.

Ændringerne har utvivlsomt forbindelse med det internationale pengerentefald, der i 1400-tallet nåede vore breddegrader, og som altså tillige er slået igennem i langtidsinvestering. Selvom godsejerne i en vis udstrækning har vidst at kompensere sig for senmiddelalderens indtægtstab, ⁵¹ forudsatte godsdriften stigende kapitalstyrke og gunstige afsætningsvilkår for korn og måske kvæg. Den spirende, adelige agrarkapitalisme forklarer formentlig netop, at rigsrådet i løbet af de to generationer fra 1483 til 1558 har lagt så stor vægt på at omgærde den privilegerede godsbesiddelse og godsdrift med klausuler, der hindrede kongemagten og de ufri stænder i at gribe ind i den adelige godsaktivitet; men denne

47. R. Hansen, Vom Holmekloster zu Rantzausholm (1566-68). Geschichte und geschichtliche Bedeutung eines Gutkaufes. Stadt und Land in der Geschichte des Ostseeraumes. Lübeck 1973, s. 88 f.

48. E. Ladewig Petersen, Jordprisforhold, s. 221 f., 241 f.; jf. Sv. Gissel, Om belejlighed, s. 37 og 44 ff.

49. E. Ladewig Petersen, anf.arb., s. 230-32.

50. Sst., s. 232 ff.

51. Sst., s. 228-30.

udvikling er blot tillige det fundament, reformationstidens éliteadel kunde bygge sin stordrift på, da højkonjunkturen satte ind ved midten af 1500-tallet.

Kornskylds- eller pengeskyldsberegningen repræsenterer i sig selv en protokapitalistisk form, forsåvidt som den foregriber 1500-tallets hartkornsberegning. Den senmiddelalderlige kornskyldsberegning (oftest udmålt i værdi pr. pund kornskyld) adskiller sig fra hartkornsberegningen ved at fastholde kapitaliseringsprincippet; som hovedelement forsvinder kapitaliseringen gradvis fra private godstransaktioner ved midten af 16. århundrede. 1505 sælger ridderen Knud Eskildsen (Banér) gods i Skåne for 23 mr.da. pr. mr. rente, og 1512 sælger den samme person Ellingegård i Skåne til Henrik Krummedige for 24 mr.da. pr. mr. rente.⁵² Disse transaktioner forudsætter tydeligvis kapitalisering efter de gældende normer, men jævnsides hermed træffes tillige eksempler på salg af gods til priser, der blot fastsætter en værdi pr. pund kornskyld. Denne fremgangsmåde fremtræder tydeligst i Odensebispen, Jens Andersen Beldenaks godsopkøb på Fyn og Sjælland 1525-27,⁵³ men den bevares – ligesom i de traditionsbundne sødskendeskifter – meget langt ned i tiden side om side med hartkornsberegningen.⁵⁴

De nye vurderingsmetoder afstod altså i modsætning til kornskyldsberegningen fra på forhånd at anlægge et fikseret værdiforhold mellem jordens afkastning og pris; middelalderens lovbundethed afløses af friere prisdannelse. Terminologisk anvendes hartkornsansættelse tidligst af kronen 1533 og 1541, af private vistnok første gang 1529, blot her næppe som basis for prisberegning.⁵⁵ Tværtimod synes kronen fremdeles at have anvendt de traditionelle kapitaliseringsprincipper endnu frem til 1556, muligvis også senere. Tydeligst fremtræder salgsvilkårene, da kronen i 1544 afhændede en række jyske stiftsgodser for at skaffe midler til det forestående omslag. Den bevarede opgørelse foretager ikke blot

52. Rep. 2 r.VI, nr. 10.406 og VII, nr. 12.252; jf. tabel I nr. 5 og 18 med noterne.

53. RA.Top.saml. på papir. Odense nr. 146; jf. tabel I nr. 25-32.

54. F.eks. Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre, udg. af E. Marquard, I. Kbh. 1929, s. 663; Secher, RD I, s.111 f.; II, s. 440 f.; Aktstykker til Oplysning af Danmarks indre Forhold II, s. 47. Om skifterne, se Sv.Aakjær, Maal, Vægt og Taxter i Danmark. Maal og Vægt. Nordisk Kultur XXX, Sthlm., Oslo og Kbh. 1936, s. 253 f.; hos Aakjær savnes dog en samlet og klart struktureret overgangsbeskrivelse; jf. sst., s. 204 f., 240 og 253 f. Selvom det ved beregningsarbejdet er muligt at udlede en afrundet pris – i 1500-tallet da normalt pr. pund – foreligger der ingen priser fastsat i dr.pr.td.htk. før i 1600-tallet. Som regel synes prisen at være fastsat i afrundede beløb, hvorimod brudne beløb, fremkommet ved indregning af hartkornsbrokddele, ofte optræder i 1600-tallet.

55. H. Knudsen, Joachim Rønnow, udvalgt Biskop til Roeskilde. Kjbh. 1840, bilag 8 s. 165 f.; jf. s. 106 f.; RA.D.kanc.B.42 Mageskiftebesigtelser, ad 1541 8/4; jf. Kronens Skøder I, s. 11 f. – 1529 sælger Århus domkapitel 34 td.htk.; RA.Top. saml. på papir: Mols. – Betegnelserne hårdt eller hammelt korn om rug og byg synes kun at være lidt ældre og muligvis af tysk herkomst; O. Kalkar, Ordbog over det ældre danske Sprog II, s. 138 og 163 f.; Aakjær, anf.arb., s. 252. – Kuriøst nok anvendes den middelalderlige bolansættelse sidste gang omtrent samtidig, da Roskilde domkapitel 1527 skøder kapitelsgods i Serridslev bort; Nye da.Mag.VI, s. 53 f.; O. Nielsen, Kjøbenhavns Diplomatarium I. Kjbh. 1872, s. 368.

detaillerede beregninger af værdien af det frasolgte krongods, men anviser også selv en beregningsskala for ejendommenes visse rente; den samlede sum blev kapitaliseret med 25 således, at køberen skulde betale en pris af 1.200 mr. pr.læst kornskyld eller 48 mr. rente.⁵⁶

Når Erslev karakteriserede denne prisberegning som ublu, er hans dom dog af flere grunde forhastet.⁵⁷ Kronens kapitaliseringsniveau havde dels været gældende siden slutningen af det 15. århundrede; dels opererede man med faste takster, der i hvert fald i slutningen af 1550'erne havde meget lidt at gøre med gældende markedspriser, og endelig kalkulerede man på grundlag af godsets fikserede rente uden hensyn til herlighedsafgifter eller særomstændigheder iøvrigt; og andet var vel heller ikke teknisk gennemførligt. I virkeligheden ligger priserne ved disse krongodssalg snarest under adelens handelspriser, hvad Albert Skeels villighed til at betale en væsentligt højere pris i sig selv dokumenterer.⁵⁸

Det vil være nærliggende at sammenstille den danske kronens salg af kirkegods under Christian III med den engelske kronens salg af klostergods under Henrik VIII og hans efterfølgere – trods væsentlige uligheder. Medens nemlig administrationen af det danske kirkegods forholdsvis let kunde indgå i hele reorganisationen af lensforvaltningen eller ved hjælp af stiftslensmænd, synes et tilsvarende arrangement i England at have forudsat en reorganisation eller en stærk udbygning af finansforvaltningen, som kun i begrænset omfang lod sig gennemføre eller blev gennemført. I begge tilfælde forelå der videre statsfinansielle tvangsmomenter, men kirkegodssalgene fik – bl.a. takket være statsfinansernes sanering og domænestatsstrukturen – aldrig væsentligt omfang i Danmark udover netop den akutte situation 1544.

I begge tilfælde betjente man sig imidlertid af kapitalisering, i Danmark på basis af 4%, i England fra 1539 normalt 5% (*twenty years' purchase*).⁵⁹ Men medens det danske kancellis rentekammerafdeling vistnok gennem hele Christian III.s tid anvendte konstante omregningstakster og fastholdt det engang givne renteniveau, synes man i England allerede fra 1540'erne at have kompenseret for den værdiforøgelse, konjunkturvæksten udløste (eller kunde forventes at ville udløse) i den på åremål fastsatte rente, ved at forhøje kapitaliseringsnormen i takt med

56. RA.D.kanc.B.II. 177 Div. kammersager 1544-88 nr. 32.; jf. Kr.Erslev, Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede. Kjbh. 1879, tillæg s. XLII og ndfr. tabel II.

57. Kr. Erslev, anf.arb., s. 143; jf. dog samme, Valdemarernes Storhedstid. Kbh. 1898, s. 42.

58. Krongodssalgene omfattede i hele Christian III.s tid (bortset fra nogle donationer) 6.500-7.000 td.htk. til et samlet provenu af 235-240.000 mr.da., heraf 1544 ca. 2.640 td.htk., der blev afhændet for 80.360 mr. Om den ekstraordinære situation, se Astrid Friis, Kansler Johan Friis' første år. Scandia VI, Lund 1933, s. 322 ff. – Til sammenligning kan det anføres, at en samtidig udskrevet landeskat indbragte ca. 64.000 dr.; krongodssalgene indbragte i forhold hertil kun ca. 40%.

59. Se især J.A. Youings, The Term of the Disposal of the Devon Monastic Lands, 1536-58. EHR 69, London 1954, s. 20, 23 ff., 31, 35 f og 38 med de vigtige korrektioner hos H.J. Habakkuk, The Market for Monastic Property, 1539-1603. EcHR 2.ser.X, Cambr. 1957-58, s. 364-74; J.A. Youings i The Agrarian History of England and Wales IV. Cambr. 1967, s. 332 ff, 341 ff.

prisstigningerne. Den variable kapitalisering blev således en overordentlig smidig beregningsmetode, som i praksis var følsom selv for kortfristede konjunkturbevægelser. Kirkegodssalgene synes da også – atter i modsætning til Danmark – at have bidraget væsentligt til accelereringen af mobiliteten på det engelske gods-marked indtil 1600, stadig blot således, at den centrale prisberegning fungerede som et fintmærkende instrument selv til justering for kortsigtede pris- eller efterspørgselsudsving.⁶⁰

Medens man i England, hvor kirkegodssalgene fik en helt anden finansiell og social rækkevidde end i Danmark, altså smidigt tillempede de middelalderlige normer til 1500-tallets ændrede økonomiske og sociale vejrlig, markerer den danske hartkornsberegning (muligvis med tyske paralleller) principielt et gradvis brud med traditionerne ved at frigøre jordværdifastsættelsen fra fikserede kapitaliseringsnormer. Til gengæld præges de danske krongodssalg i Christian III.s regeringstid endnu af kalkulationsmæssig og prismæssig konservatisme. Som helhed kan det på forhånd formodes, at hartkornsprisen – ligesom de engelske principper i praksis blev – var et langt mere følsomt instrument overfor konjunkturimpulser end rentekammerets let antikverede metoder ved krongodssalgene.⁶¹ I enkelte tilfælde er vi endda i stand til at komme denne situation på lidt nærmere hold.

Størst principiel interesse knytter sig til salgene af Holmekloster på Fyn 1541-68. Godset blev i maj 1541 overdraget Jacob Hardenberg til Hvedholm for 42.000 mr.lybsk (22.400 dr.), dvs. til den normale sats af 100 mr. pr. pund kornskyld.⁶² Allerede 1551 måtte hans enke imidlertid efter dom – formentlig på grund af misrøgt – afstå godset, som blev overtaget af rentemester Eskild Oxe for købesummen på kronens vegne som fast forrentet pant; ved hans fald 1558 måtte han påny afstå det til enkedronning Dorothea.⁶³ Ved Henrik Rantzaus køb 1566-68, der fra første færd involverede en indirekte likvidering af hans meget store lån til kronen, synes han i første omgang at have forsøgt at erhverve godset for de samme 42.000 mr.lybsk.⁶⁴ Til gengæld taler omstændighederne for, at den danske

60. Lawrence Stone, *The Crisis of the Aristocracy, 1558-1641*. Oxf. 1965, s. 164-66; R.B. Outhwaite, *The Price of Crown Lands at the Turn of the sixteenth Century*. ECHR 2.ser.XX, Camb. 1967-68, s. 229 ff.

61. Anvendelsen af den faste kapitaliseringstakst kan sidste gang – dog med afrunding af prisen – konstateres ved kronens salg af Irup gods i Thy til Knud Gyldenstjerne; ndfr. tabel II nr. 22 med note 16; Kr. Erslev, *Danmarks Len og Lensmænd 1513-96*. Kbh. 1879, s. 132.

62. *Danske Kancelliregistranter 1535-50*, udg. ved Kr.Erslev og Wm. Møllerup, Kjbh. 1881-82, s. 171-77; RA. Herredagsdombog nr. 6, fol. 37-38; Astrid Friis, *Rigsraadet og statsfinanserne*, s. 82 ff.; L. Bobé i *Danske Slotte og Herregaarde*, udg. af Aa. Roussell (DSH), VIII, Kbh. 1965, s. 169-73. Fæstegodset kan beregnes til 343 2/3 pund korn; antagelig har hovedgården haft samme størrelse, som Henrik Rantzaus anfører, nemlig ca. 77 pund korn; jf. R. Hansen, *anf. arb.*, s. 88; beregningerne stemmer derved fuldtud.

63. P. Colding, *anf.arb.*, s. 20 og 22 samt 242 f.; Astrid Friis, *anf. arb.*, s. 83 f. og 114 f.; L. Bobé, *anf.arb.*, s. 171 f.

64. R. Hansen, *anf.arb.*, s. 83 ff. og 87.

regering – den finanskyndige Peder Oxe, der ledede de indgående overvejelser forud for salget? – 1567 forlangte 60.000 dr. for Holmeklosters daværende 480 pund htk., en beregning, der som Henrik Rantzau anførte, hvilede på kapitalisering på grundlag af en sats af 2% og en meget høj korntakst.⁶⁵ Resultatet blev, at de to parter i den foreløbige aftale i oktober 1567 mødtes midtvejs mellem regeringens krav og Henrik Rantzaus tilbud ved 50.000 dr.⁶⁶

Salgsprocessen opererer således stadig med elementer af kapitalisering, der traditionelt indgik i kronens godstransaktioner, men prisfastsættelsen frigøres successivt og får afslutningsvis karakter af fri hartkornspris, ca. 38.2 dr. pr. td.htk. Af korrespondancen fremgår det udtrykkeligt, at Henrik Rantzau bevidst ønskede at blive godsejer i kongeriget,⁶⁷ og endelig bør det tages i betragtning, at det afsluttende skøde – åbenbart sekundært – optager stamhusbevillingen, sikkert som en cadeau til Henrik Rantzau for den meget høje pris.⁶⁸ Alligevel kan hverken den attraktion, den danske adels godsvilkår kan have øvet på den holstenske adel, stamhuserektionen eller den i transaktionen implicerede gældsafvikling forklare den meget høje pris, ca. 3½ gange salgsprisen 1541. Alt taler for, at de økonomiske konjunkturer var løbet fra kronens beregningsmetoder og prisvilkår i 1540'erne.⁶⁹ På baggrund af det almindelige prisniveau var prisen for Holmekloster nemlig ikke specielt høj, men tværtimod snarest nogenlunde normal.

Det andet tilfælde angår Stubberkloster, som kronen 1547 solgte til Iver Kjeldsen Juel til Astrup for 12.765 dr. efter den gængse beregningsnorm af 100 mr. pr. pund kornskyld, selvom kancelliet havde indskærpet vurderingsmændene at »wdfiödre thee fleste daller oc guldt, som y wiide paa wore wegne att bekomme, saa att wij wiisseligenn nu tiill then neste tiilkommendes omslage mue bekomme sliig en stattelig sume daller och guldt, epther som forladt er«. ⁷⁰ En del strøgods herfra (samt noget arvegods) frasolgte Iver Juel allerede de nærmest følgende år til priser af 20-50 dr. pr. td.htk., i gennemsnit 41-42 dr.; køberne var alle fremtrædende adelige, kansler Johan Friis, rigsråd Erik Krabbe, de to jydsk landsdommere Jens Mogensen Hvid og Jens Thomesen Sehested samt Herman Skeel til

65. Kanc.Brevb. 1566-70, s. 70 og 258 f.; R. Hansen, anf.arb., s. 87-90. – Rantzaus beregninger opererer til gengæld med den traditionelle korntakst af 27 sk. (dvs. 3 sk.grot) pr. pund korn; sst. s. 88.

66. Sst., s. 89.

67. Sst., s. 85 f.

68. RA.D.kanc. B. 19 Reg.o.a.l.X, fol. 138-44; Nye da.Mag.VI, s. 165 note; jf. ovfr. s. 47f. – Reimer Hansen synes at overse stamhusbevillingen.

69. Således R. Hansen, anf.arb., s. 81 f. og 91-93; jf. også Astrid Friis, anf.arb., s. 83 note 5, der betvivler, at den almindelige prisstigning kan forklare salgsværdiens vækst; hun tager dog næppe tilstrækkeligt hensyn til kronens specielle salgsvilkår under Christian III.

70. Da.Kanc.reg. 1535-50, s. 63, 123 f. og 377 ff.; Danske Samlinger for Historie, Topographie, Personal- og Litteraturhistorie I, udg. af Chr. Bruun m.fl., Kjbh. 1865-66, s. 55; jf. Da.Mag. 4. r.I, s. 237 f. og 257 f.; tabel II nr. 20 med note 14. – Iver Juel havde haft klosteret i len siden 1538, fra 1540 som pantelen for 1.000 dr.; Kr. Erslev, Len og Lensmænd, s. 162.

Junetgård.⁷¹ Selvom klostrets bygninger synes at have været forfaldne, og skønt der endnu »var ... 12 jomfruer at føde« og godset altså måske ikke har kunnet betinge fuld pris, er differencen mellem købesummen og indtægterne ved frasalget af strøgods iøjnefaldende.

Påfaldende er det endelig også, at klostrene i de tilfælde, da de efter reformationen måtte frasælge eller pantsætte gods, har betinget sig markedspris. Da kronen 1536 og 1545 pålagde klostrene sølvskatter,⁷² måtte disse undertiden afhænde gods for at kunne svare skatterne. Blandt køberne træffer vi navnlig professionelle godsamlere som Knud Rud til Vedbygård og Gert Jensen Ulfstand til Bønnet, i enkelte tilfælde også de gamle bisper, Ove Bille, der købte af Øm klostets gods, og Jørgen Friis, der opkøbte Krastrup fra Vitskøl kloster.⁷³ Men bortset fra den rethaveriske Jørgen Friis, der var utilfreds med købet og senere lod sig indføre i Vitskøl klostets gods for 300 mr.,⁷⁴ har køberne i de tilfælde, hvor vi nu er i stand til at konstatere det, ikke udnyttet klostrenes »store nød og trang«, men har været villige til at udrede priser, der allerede lå betydeligt over de satser, der blev anvendt ved krongodssalgene.

Om vi tør fæste lid til materialet, må vi altså konkludere, at det snarest er køberne, der har høstet fordelene ved krongodssalgene i Christian III.s tid. Kronen har – trods Erslevs påstand – tværtimod snarest i den finansielt vanskelige situation efter grevefejden måttet betale adelens offervilje ved forholdsvis lave salgssummer, beregnet efter prisenormer, som allerede da har været *passé*. Salgsproceduren blotlægger imidlertid den komplicerede overgangsproces fra de traditionelle, middelalderlige kapitaliseringsprincipper, der ikke som i England lod sig tilpasse til de ændrede, økonomiske vilkår, til den moderne hartkornsberegning og dens muligheder for friere prisdannelse. Og analysen synes fremfor alt at dokumentere, at de økonomiske vilkår og specielle adelige godsinteresser allerede i den første generation efter reformationen har kunnet betinge langt højere priser for privilegeret gods end det niveau, vi kender fra sidste halvdel af det 15. århundrede og de første årtier af det 16. århundrede. Et *take-off* var åbenbart undervejs.

71. Danske Samlinger I, s. 56 f.

72. Da.Mag. 3.r.V, s. 313 f.; 4.r.V, s. 134 f.; Reynold Junges møntmesterregnskaber 1534-1540, udg. ved G. Galster. Kbh. 1934, s. 182 ff.

73. Tabel I nr. 42-43; RA.Privatarkiver nr. 1008 Niels Kjeldsen Juel I (Perg. 1545 23/2) og uden nr. Anders Jepsen Skovgaard (Perg. 1545 27/10), begge Vitskøl kloster. – Om Børglum, se Kirkehistoriske Samlinger IV, s. 472; om Ove Billes køb Nye da.Mag. II, s. 234; om Dueholm, se Dueholms Diplomatarium, udg. af O. Nielsen. Kjbh. 1872, s. 128 f.; om Ringsted kloster, L.S. Vedel Simonsen, Familie-Efterretninger om de danske Ruders for 200 Aar siden uddøde Adelslægt I. Odense 1845, s. 102. Endelig pantsatte kronen selv Ås kloster til Tage Ottesen Thott til Næs; J.B. Daugaard, Om de danske Klostre i Middelalderen. Kjbh. 1830, s. 169 f.; Da.Kanc.reg. 1535-50, s. 17 ff.

74. LA. Nørrejyll. Krastrup godsarkiv 1539 22/6 (vidisse af skøde 1536 18/7); Da.Mag. I, s. 201-03.

Jordværdistigning 1540-1660

Godsmarkedet frigøres således, og godsværdien fastsættes nu ofte som enhedsbeløb pr. pund korn eller ved afrundede summer, i 1600-tallet dog normalt ved udtrykkelige enhedssatser pr. tønde hartkorn. Derimod flyder det konkrete materiale meget langt fra rigeligt; det er efter sagens natur behæftet med en vis usikkerhedsmargin, og bearbejdelsen kan derfor – som vi senere vender tilbage til – heller ikke sigte videre end til at fastslå jordværdiniveauet og hovedlinierne i dets bevægelser i de halvandet hundrede år, undersøgelsen spænder over. Kildematerialet fra de to yderperioder 1501-60 og 1621-60 er imidlertid tilstrækkeligt omfattende og repræsentativt til at nå dette formål med rimelig sikkerhed, hvorimod efterretningerne i de mellemliggende to generationer flyder så pauvert og indeholder så stor spredning, at en statistisk bearbejdelse er meningsløs. Sammenfattende kan materialet opgøres således (indtil 1540 opgjort i rhinske gylden, derefter i daler (rigsdaler)):⁷⁵

	jordværdi		antal ekspl.	pant	
	antal ekspl.	rh.g./dr. pr.td.htk.		rh.g./dr.	pr.td.htk.
1461-1500	20	8.2 rh.g.	73	5.6 rh.g.	
1501-1520	23	8.1 rh.g.	36	5.3 rh.g.	
1521-1540	21	8.7 rh.g.	21	5.6 rh.g.	
1541-1560	17	27.6 dr.	8	8.4 dr.	
1621-1630	18	56.9 rd.	–	–	
1631-1640	25	55.0 rd.	–	–	
1641-1650	25	56.2 rd.	–	–	
1651-1660	48	52.6 rd.	–	–	
1661-1670	–	47.4 rd.	–	–	
1671-1680	–	41.4 rd.	–	–	

Med alle de reservationer, der nødvendigvis må knyttes til et materiale af denne type, synes vi da som helhed at kunne regne med et jordværdiniveau i de sidste slægtled inden reformationen på 8-9 rh.g. pr. td.htk. (kornskyld) mod nærværd 55 red. i adelsvældets sidste generation (den rhinske gylden og daleren sættes lige). Hovedresultatet af de beregninger, der kan anstilles, bliver da, at der mellem 1540 og 1620 har fundet nært en seksdobling sted i handelsværdien af privilegeret fæstegods. Der er med andre ord tale om en værdistigning, som med alle forbehold *in mente* havde ganske voldsomme dimensioner.

På den anden side lader prisstigningen ved midten af 1500-tallet sig vanskeligt

75. Beregningen, der kun omfatter fæstegods og salg af hovedgårde og fæstegods under ét, bygger på tabel I; tallene 1461-1500 fra E. Ladewig Petersen, *Jordprisforhold*, s. 233. Tallene 1661-80 er hentet fra den sjællandske skøde- og panteprotokol (LA. Sjælland); jf. E. Ladewig Petersen, *The Crisis of the Danish Nobility, 1580-1600*. Odense 1967, s. 35 tabel 4.

tidsfæste på basis af de foreliggende efterretninger alene, ligesom det kan være vanskeligt nok at vurdere dens styrke med sikkerhed. Om vi kan fæste lid til kildematerialet, har væksten ved århundredets midte allerede haft så stor styrke, at den inden 1560 havde tredoblet det tidligere niveau. I forhold til en jævn stigningstakt ligger gennemsnitsniveauet for perioden 1540-60 da ca. 60% over, hvad man kunde forvente uden, at vi dog kan forsvare at bygge videre på denne iagttagelse.

Allerede analysen af kronens godssalg i Christian III.s tid – og specielt af salgene af Holmekloster og Iver Juels frasalg fra Stubberkloster – viste dog med tydelighed, at prisstigningerne må være sat ind i løbet af 1540'erne og 1550'erne. Andre vidnesbyrd fra private transaktioner underbygger denne antagelse. Albert Skeels villighed til at udrede ca. 2½ gange kronens takst for belejliget gods dokumenterer, at jydsk gods under gunstige betingelser har kunnet bære en langt højere pris end ikke blot kronens egne, men også end gennemsnittet 1501-40.

På den anden side kan ekstraordinære forhold af anden art også have spillet ind, da Andreas Barby 1554 solgte Faurholm, som han kun syv år forinden havde erhvervet ved donation fra kronen, til Peder Oxe.⁷⁶ Efter en sejr markskelstrid med sin nabo Herluf Trolle på Hillerødsholm erklærede Barby i det mindste, at denne »inthett (skulde) spotte hannem for hann hagde sold sitt giods, och ... at Herluff var ther self en orsagh till«. ⁷⁷ Udover en ganske omfattende komplettering af det gods, Barby havde modtaget ved donationen 1547, synes han tillige at have foretaget en rationalisering af dets drift således, at Peder Oxe kunde overtage et velstruktureret godskompleks. Trods den specielle situation, som også implicerede politiske overtoner, betalte han 17.000 joachimsdaler, svarende til en hartkornspris af ca. 25 dr. pr. td. htk.⁷⁸

Det normale prisleje for fæstegods synes endelig i 1560'erne at have ligget på 20-40 dr.pr.td.htk. 1567 opkøbte Erik Hardenberg fæstegods på Fyn og i Jylland af Falk Gøyes enke, fru Ide Ulfstand for 1.000 joachimsdaler og 500 vægtige guldgylde, ca. 220 dr.pr.pund korn.⁷⁹ Samme år overlod Peder Christensen Dyre – et af tidens urolige hoveder – Hjlemsøgård og gods på Sjælland til kronen, der året efter solgte det til Peder Oxe og Otte Brahe for 6.000 gode tyske daler, en pris af ca. 38.6 dr.pr.td.htk. og meget over den pris, hvortil Peder Christiensen Dyre allerede 1559 havde tilbudt konkurrenten, Mogens Gyldenstjerne godset (100 dr.pr. pund hartkorn);⁸⁰ og 1571 solgte Peder Huitfeldt til sine to brodersønner på Berridsgård to lollandske fæstegårde med tilsammen 3,5 pund korn for 350

76. RA. Orig. mageskifter nr. 86; A.N. Ryge, Peder Oxes Liv og Levnet Beskrivelse. Kjbh. 1765, s. 82; E. Ladewig Petersen, Andreas Barby og Faurholm, Personalthistorisk tidsskrift 10.r.IV, Kbh. 1962, s. 181-91.

77. RA. Rogens dombog 1554-58, fol. lov.; E. Ladewig Petersen, anf. arb. s., 186.

78. Sst., s. 183 f.

79. RA. Privatarbiver nr. 841 Erik Hardenberg I: Perg. 1567 12/6.

80. A.N. Ryge, anf.arb., s. 221-25; Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre I, s. 663.

gode gamle daler.⁸¹ Som helhed synes disse tilfælde således at understøtte antagelsen af, at jordværdien i den forløbne generation var blevet tredoblet.⁸²

Mere ejendommeligt er det, at vi slet ikke kan konstatere nogen tilsvarende stigning i panteværdien mellem 1540 og 1560. Bedst kan vi illustrere dette forhold ved at sætte de to sæt værdier i indbyrdes relation:

	panteværdi indeks	panteværdi i p.Ct. af jordværdi
1481-1500	100	82
1501-1520	75	68
1521-1540	79	66
1541-1560	112	26

Selvom man kan formode, at pant i middelalderen ofte kan have været kamouflaget for salg for at omgå slægtens forkøbsret, finder der allerede i senmiddelalderen en væsentlig differentiering sted.⁸³ Det gamle forvedspan, pantsættelse af gods med genkøbsret, synes at være gået ud af brug i 1500-tallet, men selv andre pantformer – specielt det brugelige pant – forekommer forholdsvis sjældent. Det er naturligvis muligt, at denne udvikling delvis beror på arkivalske årsager; brugeligt pant forsvinder aldrig helt, men erstattes måske delvis af almindelige lån på rente mod en skriftlig gældsforpligtelse, i hvert fald indtil strukturelle ændringer af kapitalmarkedet i det 17. århundrede systematiserede anvendelsen af lån mod underpant i fast ejendom. En anden forklaring kan ligge i, at pantsættelsen som brugeligt pant som det vil fremgå af tallene må have været uforholdsmæssig dyr. 1591 bad Arild Huitfeldt således fru Sidsel Oxen sørge for, at Else Huitfeldt fik noget gods tilbage, som hendes fader havde pantsat fru Sidsels søster, Inger Oxen; Huitfeldt indestår for restbetalingen på 50 dr., men føjer til, »thi adt pund korn icke er højre wdsat end for x daller«.⁸⁴

Vender vi herefter tilbage til jordværdiens udvikling og til sammenligning med vore nabolande, må vi stadig fastholde de store forskelle i markedsmekanismer og økonomiske vilkår, som i England både gav muligheder for opbygning af 'kapita-

81. Chr. Molbech, *Bidrag til Berritzgaards Historie*. HT II. Kjbh. 1841, s. 152 f.

82. Under Frederik II synes også kronen at have betinget sig fuld markedspris. 1577 tillod kongen Caspar Marksddanner at indløse (Rønninge) Søgårds fem fæstegårde for 1.600 dr. – en pris af ca. 100 dr. pr. pund kornskyld (RA.Fy.Reg. I, fol. 93r-94r; Kronens Skøder I, s. 165). 1584 betaler Erik Hardenberg ca. 120 dr.pr. pund kornskyld for 20 gårde i Bjerge herred (RA.Fynske reg. I, fol. 372r-74r; Erik Hardenbergs jordebog, s. 39-41; Kronens Skøder I, s. 276), og 1589 betaler Frederik Lange 1.000 dr. pr. læst landgilde 'vis indtægt' for Søvede gods i Skåne; sst. I, s. 326 f.; Kanc. Brevb. 1584-88, s. 855 med note 1.

83. E. Ladewig Petersen, *Jordprisforhold*, s. 223 f.

84. H.F. Rørdam, *Historieskriveren Arild Hvidtfeldt*. Kjbh. 1896, tillæg nr. 71; jf. også E. Ladewig Petersen i *Personalhistorisk tidsskrift* 1970, s. 19 f. med note 31-32.

listisk' landbrug og for stærk social mobilitet. Modsætningsvis taler omstændighederne for, at adelsprivilegierne tidlige udvikling og den eksklusive beskyttelse har givet den danske adel specielle – og i europæisk sammenhæng enestående – muligheder for økonomisk udfoldelse.

Fra England (med store regionale uligheder) foreligger ikke samlede data. Derimod kender vi i en række tilfælde fra Wilthire i Sydvestengland den 'rent',⁸⁵ der blev betalt for overdragelse af brug. Disse rents blev normalt bortauktioneret ved 'procalmation in open court', men de lod sig ligesom jordværdien meget nøje kalkulere og tilpasse efter løbende konjunkturer og det gældende renteniveau således, at de inkluderer løbende justering af værdi og ydelser.⁸⁶ Trods de specielle engelske forhold lader disse tal sig dog med varsomhed sammenstille med det danske materiale (1510-29 = 100).⁸⁷

	Herbert estates	Seymour manors	Crown manors	varepriser			jordværdi Danmark
				hvede	okser	uld	
1510-29	100	100	100	100	100	100	100
30-49	247	127	116	122	131	124	251
50-69	406	188	182	227	215	175	427
70-89	425	504	158	272	260	202	–
90-09	709	781	220	392	330	272	–
1610-29	952	620	–	444	384	181*	741
1630-49	834	864	–	558	434	241**	669

* 1610-25

** 1625-50

Såvidt tallene lader sig sammenligne sætter de i nogen grad spørgsmålstegn ved ældre forestillinger om, at det engelske aristokrati ikke formåede at holde sine renteindtægter ajour med de almene prisstigninger. Prisstigningerne for agrarprodukter – her hvede, okser og uld – synes at være steget noget hurtigere end industriprodukternes, men det overvejende indtryk af tabellen er, at renteindtægterne af de privatejede Herbert estates og Seymour manors er steget væsentligt hurtigere end agrarprodukter, men tilsyneladende også, at stigningen ligesom i Danmark tager fart i 1500-tallets anden trediedel. Og selvom de engelske godsejere også rådede over andre indtægtsressourcer (skove, miner osv.) og ligesom sine danske standsfæller også forstod at pålægge sine *tenants* andre byrder, steg godsintægterne ligeledes stærkt. På the earls of Pembroke's godser i Wilthire

85. Normalt den årlige afgift, men undertiden også med indregning af 'entry fines'.

86. H.J. Habakkuk, *The Long-term Rate of Interest*, s. 31; *The Agrarian History of England and Wales IV*, s. 292-95 og 685 ff.

87. E. Kerridge, *The Movement of Rent 1540-1640. Essays in Economic History II*, ed. by E.M. Carus-Wilson. London 1962, s. 216-23; jf. dog P. Bowden i *The Agricultural History of England and Wales IV*, s. 687-94, 858.

opgøres godsindtægterne 1567/68 til £ 975, i 1631/32 til £ 2.627 og på de her nævnte Herbert estates fra £ 275 i 1575/76 til £ 1.429 i 1639/40 og £ 3.203 i 1649/50.⁸⁸ Den noget mere beskedne vækst på kronens manors svarer til, at kapitaliseringsniveauet mellem 1540 og 1600 blev halveret, fra 'twenty years' purchase' til 'fourty years' purchase'; selvom også højere satser forekommer, ligger forklaringen formentlig netop i det store udbud af krongods.

Disse hovedlinier afklarer blot ikke den økonomiske sammenhæng mellem jordværdiens og agrarprodukternes vækst. For samtiden var dette snarere et spørgsmål om skyld og ansvar end om forklaring af de økonomiske mekanismer.⁸⁹ Tordenprædikanter og *hot spirits* anklagede – tydeligst i England, men glimtvis også på kontinentet – godsejerne for *jacking up rents* i egen interesse med utålelige prisstigninger for levnedsmidler som konsekvens til skade for den jævne befolkning. Selvom enkelte moderne forskere har accepteret samtidens udlægning under henvisning til, at jordrenten også var en produktionsomkostning, og at dens stigning i sig selv kan indeholde inflatoriske impulser,⁹⁰ er denne forklaring i det mindste ikke uden videre udtømmende. Den overser ikke blot de meget væsentlige demografiske og konjunktur- (eller krise)mæssige elementer, men også mulighederne for, at autonome konjunkturbevægelser kan have øvet indflydelse på den interne prisudvikling, jordværdiniveau og varepriser – eller *vice versa*. Endelig ser denne forklaring også bort fra det hensyn, der må tages til investeringstidspunktet, belåning osv.

For andre sammenlignelige områder spiller kommercialiseret produktion af landbrugsprodukter – i Ejdersted og Nederlandene – eller fremstilling af nye og utraditionelle afgrøder (Nederlandene) netop en afgørende rolle også for jordværdiens udvikling. Fra Ejdersted foreligger der både serier af jordværdi og forpagtningsafgifter, som lader sig sammenligne med prisudviklingen for de vigtigste landbrugsprodukter, øksne og korn (1526-50 = 100):⁹¹

	jordværdi pr.demat	Pachtzins pr.demat	Pachtzins i % af jordværdi	varepriser øksne	rug	jordværdi Danmark
1501-25	45	–	–	88	109	47
1526-50	100	100	100%	100	100	100
1551-75	272	249	89%	194	138	185
1576-00	662	294	44%	296	164	–

88. E. Kerridge, *anf.arb.*, s. 208 ff., 218 f., 221 f.; Jf. også A. Simpson, *The Wealth of the Gentry 1540-1660*. Cambr. 1961, s. 196 ff. – Lawrence Stone's beregninger (*anf.arb.*, s. 129 ff., 324 ff.), som resulterer i faldende reel godsindtægt, er næppe holdbare; jf. mine kommentarer i SEHR XVI, 1968, s. 192 ff.

89. Wilh. Abel, *anf.arb.*, s. 121 f.; W.R.J. Jones, *The Tudor Commonwealth, 1529-1559*. London 1970, s. 133 ff., 156 ff.

90. Således E. Kerridge, *anf.arb.*, s. 208 ff., 219 ff.; jf. Wilh. Abel, *anf.arb.*, s. 122 og 128 f.

91. Sst., s. 123 og 126. Perioden 1526-50 er valgt som basis, fordi jordværdimaterialet 1501-25 er meget lidt omfattende, og fordi oplysninger om forpagtningsafgifter savnes.

Ejdersteds betydning for sammenhængen ligger naturligvis først og fremmest i, at områdets hovedprodukter, kvæg, smør og mejeriprodukter blev fremstillet til eksport, ikke blot færdigt slagtekvæg, men også med henblik på Hamburgs og Lübecks konsumtion; produktionen og eksporten bidrog som bekendt afgørende til områdets velstand. Flere træk i udviklingen, der åbenbart forløber noget hastigere end i England, falder straks i øjnene. Medens forpagtningsafgifternes vækst – i modsætning til England – nogenlunde følger prisforløbet for kvæg (slagteokse i Hamburg), distancerer den klart kornpriserne, et vidnesbyrd om den animalske produktions betydning og indflydelse, og en linie, der helt svarer til den, vi kender fra de nordlige Nederlande og for Frisland.⁹² Ikke mindre vigtigt er det, at jordværdien meget hurtigt distancerer udviklingen af forpagtningsrenterne; slutfacit ved århundredeskiftet er, at jordværdien er steget omtrent 2.5 gange hurtigere end *Pachtzinsen*-tallene, en udvikling, som næppe er uden forbindelse med urolighederne i Nederlandene.

De lokale produktionsforhold forklarer formentlig, at jordværdiens vækst i Ejdersted, Frisland og Nederlandene fik større dimensioner end i England og i Danmark; udviklingen i Danmark synes snarest – alle forskelle i markedsvilkår og økonomiske betingelser taget i betragtning – at have haft nogenlunde samme størrelsesorden som i Sydvestengland, også selvom det danske storlandbrug i periodens løb næppe gennemførte teknologiske forbedringer eller rationaliseringer. Til gengæld synes det endelig – som vi senere vender tilbage til for Danmarks vedkommende – at være karakteristisk for alle tre områder, at jordværdiens vækst i løbet af 1500-årene iler langt hurtigere end hovedlandbrugsproduktens, et vidnesbyrd om periodens stærke efterspørgsel og om dens *fièvre agricole*.⁹³

På den anden side bør det også fastholdes, at perioden 1570-1625 næppe ensidigt har været den økonomiske glansperiode for det danske storlandbrug, man ofte har forestillet sig. Kornkonjunkturerne præges under det nederlandske oprør af ustabilitet – og ledsages iøvrigt i 1580'erne og 1590'erne af en serie alvorlige kriser – og øksneeksporten rammes af samme grund fra 1579 af hård afsætningskrise; på enkelte godser kan vi iagttage driftsomlægninger fra kvægopdræt til korndyrkning, men medens kornpriserne efter århundredeskiftet (og den internationale *détente*) stabiliseres på et forholdsvis lavt niveau må den hastige genopbygning af studeopdrættet 1590-1610 have været ganske overordentligt kapitalkrævende. Økonomiske vanskeligheder og krav til reinvesteringer kan under disse forhold da have været én af årsagerne til den stigende, adelige gældsstiftelse og den stigende uro på godsmarkedet, som navnlig efter århundredeskiftet

92. J.deVries, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age*. New Haven & London 1974, s. 186-89; J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkeling van 1500 tot 1800*. AAG. Bijdragen 17. Wageningen 1972, s. 133 f., 574 f. Udviklingen kompliceres blot af depressionen under befrielseskrigen i 1500-tallets sidste fjerdedel.

93. Om øvrige europæiske regioner, se Wilh.Abel, *anf.arb.*, s. 129-38.

ledsages af energisk og hensynsløs godsspekulation og godskoncentration til gunst for de største og mest kapitalstærke, adelige godsejere.⁹⁴

Som nævnt vilde de meget spredte meddelelser om jordværdi fra det sidste slægtled af 16. århundrede og de første årtier af det følgende – i alt henholdsvis 9 og 10 tal 1561-1600 og 1601-20 – give et simpelt gennemsnit af respektive 44 og 72 dr. pr.td.htk.; gennemsnitstallene er blot værdiløse. Materialet karakteriseres først og fremmest af stor spredning, men også af en tendens til, at priserne i sidste generation af 1500-tallet falder indenfor ydergrænser af 30-45 dr., hvorimod udsvingene efter århundredeskiftet er langt mere drastiske. Forudsat holdbarheden af disse meget generelle træk, synes der med andre ord at ligge et brud ved overgangen til 1600-talet, hvis godsaktivitet jo netop præges af ustabilitet og spekulationshandel. Tendenserne lader sig dog klart belyse ved analyse af en række konkrete eksempler.

I 1603 indledte Niels Kaas til Birkelse således en handel om fem fæstegårde og nogle gadehuse i Nørvang herred med at fordre 100 dr. pr.td.htk. Modparten, Jacob Vind til Grundet startede med at byde 2.500 dr. for de 42 td.htk., handelen drejede sig om, altså ca. 60 dr.pr.td.htk.; men skønt Niels Kaas skruede sin fordring ned til 3.500 dr. og Jacob Vind var indstillet på at ville betale 3.000 dr. – og »det var endda 500 dr. mere, end det var værd« – gik handelen overstyr, formelt fordi terminerne ikke blev overholdt, reelt fordi Niels Kaas havde solgt gårdene til trediepart.⁹⁵ Selvom handelen involverede en gældsforpligtelse fra Niels Kaas' side fremgår Jacob Vinds iver for at gennemføre købet meget tydeligt af herredagsdommen; og selvom han besværer sig over den ublu pris, havde han »optaget og lånt en stor sum penge på rente for at betale hint gods, foruden at han havde gjort anden stor omkostning og tæring derover«. Tredieparten har formentlig været den entreprenante Frederik Munk til Krogsgård, men under alle omstændigheder røber dette tilfælde meget tydeligt, hvorledes gældsstiftelse og konkurrence drev jordværdien op til de højder, der her er tale om, 60-100 dr.pr.td.htk.

Det samme moment fremgår ligeledes af den nævnte sag om Pederstrup gods på Lolland, som Falk Brahe 1617 havde overladt til Jørgen Grubbe for 16.000 dr. for dennes forløfter. Jørgen Grubbe lod godset transportere til sin broder, landsdommer Jesper Grubbe for 13.000 dr. plus renter og skadegæld for 608 dr. Det viste sig blot, at også Holger Rosenkrans til Rosenholm og Ejler Quitzow – den forgældede Falk Brahes svogre – også havde krav på ham på 6.500 dr., for hvilke de lod sig indføre i Pederstrup, og en sidste kreditor yderligere 2.500 dr. En rådskommission afklarede 1621 sagen således, at Holger Rosenkrans overtog godset for samtlige behæftelser, i alt 22.250 dr.⁹⁶ Med sine 305 td.htk. kom godset

94. Jf. E. Ladewig Petersen, Christian IV.s pengeudlån, passim.

95. V.A. Secher RD I, s. 521-24 og 533-35, der viser, at Frederik Munk til Krogsgård har været involveret, og B. Kaae, Frederik Munk til Krogsgård. Fra Ribe Amt XV. Varde 1960-61, s. 24 ff.

96. RA. Herredagsdombog nr. 27 1621, fol. 312r-17v; Da.Mag. 5.r.I, s. 168.

efter alle trængslerne således Holger Rosenkrans til at stå i 73 dr.pr.td.tk., medens Falk Brahe ved tvangsoverdragelse 1617 endnu havde fået 52 dr.; gældsstiftelse og indførsler kom således til at virke som en selvforstærkende mekanisme, formentlig også én af grundene til at rettertinget fra 1623-24 regelmæssigt fastsætter takster af 50-60 rd.pr.td.htk. ved indførsler ifølge dom.

Særligt karakteristisk for godssamlingen er endelig Esge Brock. Da den jyske landsdommer Mourids Stykkes enke, fru Anne Lykke til Holbækgård i 1612 ikke længere så udvej for at indfri sine gældsforpligtelser overfor majestæten – pengene skulde bruges til krigsfinansieringen – udlagde hun i december gods for 4.000 dr. til hr. Esge;⁹⁷ en månedstid senere drog Esge Brock »til indførsel på Holbækgård«, hvor han bød fru Anne Lykke 50 dr.pr.td.htk., åbenbart for lidt til at hun kunde akkordere; godset blev kort tid senere (til Esge Brocks slet dulgte ærgrelse) solgt til rigsråd Albert Skeel til Fussingø.⁹⁸ Anderledes var det heller ikke gået, da Esge Brock 1609 begav sig til Gjessingholm for at forhandle med den (netop da) fallerede Otte Banner om køb af hans jyske godser; Frans Rantzau til Rantzau kom ham i forkøbet og fik købebreve på Gjessingholm, Demstrup og Sødringholm for en betaling af ca. 83 dr. pr.td.htk.⁹⁹

Esge Brocks forsøg på at udnytte Anne Lykkes og Otte Banners trængsler slog altså fejl; i andre tilfælde har han derimod selv i årene 1604-16 været villig til at udrede op til 100 dr. for hovedgårds- og fæstegods – og skabte sig 1609-25 en lynkarriere, der skaffede ham 5.-6.000 td.htk. og grøn misundelse selv blandt holstenske standsfæller.¹⁰⁰ Moralens ligger blot i, at markedet selv i betragtning af gældsstiftelsen og dens konsekvenser ikke ensidigt blev købers marked; gældsmechanismerne indeholdt i sig selv prisforhøjende momenter, men navnlig synes konkurrence om det privilegerede hartkorn i disse urolige årtier, da måske 3% af landets adelshartkorn periodevis omsættes årligt,¹⁰¹ på det nærmeste at have udartet til hundeslagsmål, som drev jordværdien op i hidtil ukendte og formentlig uholdbare højder, og som forvandlede ejendomsfordelingen.

Modsætningsvis karakteriseres perioden 1625-60, da materialet jo iøvrigt flyder langt rigeligere, af meget stor stabilitet og forholdsvis ringe statistisk og geografisk spredning. Jordværdien synes at have fundet et nogenlunde fast leje på 50-60 rd.pr.td.htk. privilegeret fæstegods. Den svagt vigende tendens i 1650'erne kunde muligvis forbindes med det varige konjunkturskifte, som sætter ind i 1640'erne, og med virkningerne af skattestatens ekspansion efter 1630, men nedgangen er for ubetydelig til at kunne tillægges afgørende vægt; det egentlige brud synes først at være indtruffet i 1660'erne, da jordværdien på Sjælland reduceres

97. L.S. Vedel Simonsen, Eske Brocks Levnetsbeskrivelse, I. Odense 1842, s. 105.

98. Sst. II, s. 19 f.; K. Hansen, Danske Ridderbørge I. Kjbh. 1832, s. 52 f.; E. Ladewig Petersen Christian IV.s pengeudlån, s. 77 f.

99. H.H. Fussing, Gessingholm 1609-1663. En landbrugshistorisk studie. HT 10.r.III. Kbh. 1934-36, s. 62-64.

100. Jacob Fabricius den yngres optegnelser 1617-1644, udg. af A.A. Andersen. Haderslev 1964, s. 19 f.

101. E. Ladewig Petersen, Christian IV.s pengeudlån, s. 120.

væsentligt. 1621-40 androg værdien af en tønne privilegeret fæstehartkorn her 54.6 rd., 1641-60 54.4 rd., men i 1660'erne 47.4 og i 1670'erne 41.4 rd., et fald på meget nært 25%.¹⁰² Bruddet synes endda at kunne tidsfæstes til 1664, da regeringen efter en indgående diskussion i statskollegiet for første – men ikke sidste – gang måtte gribe ind med minimalprisforskrifter; forordningen foreskrev, at da »disse besværlige tider forårsager, at mange må jordegods i betaling såvel søge som give, ... skulle en tønne hartkorn, hvor godset var ved magt og vel besat i hovedgårde såvel som i bøndergods takseres for 40 rd., og hvor godset var øde og ubesat for 25 rd.«.¹⁰³ Af statskollegiets forestilling, som er ført i pennen af Peder Reedtz, fremgår det, at man først og fremmest tog sigte på udlæg og indførsel i gods, og at forordningen altså bl.a. skulle tjene til beskyttelse af godsejende debitorer.¹⁰⁴

Jordværdifaldet fortsatte med uformindsket styrke ind i det 18. århundrede; på Sjælland nåede prisen i det kritiske årti 1731-40 ned på 30 rd. pr.td.htk., i Jylland formentlig noget lignende, men ødegods langt mindre.¹⁰⁵ Det er muligt – og sandsynligt – at jordværdifaldet ligger i overkanten af, hvad vi kender fra udlandet, og af, hvad produktionsvilkårene under den tidlige enevælde kunde betinge.¹⁰⁶ Og det er ligeledes givet, at periodens landbrugskriser, enevældens skatte-trængsler, krongodsudlæggene til urealistisk høje takster og opbruddet i den adelige godsbesiddelse hver især og tilsammen bidrog til denne udvikling. Men modsætningsvis må det også være berettiget at slutte, at privilegiebeskyttelsen og regeringens jordmarkedspolitik indtil enevældens indførelse har været tilstrækkelige til at opretholde et stabilt jordværdiniveau.

Netop fra midten af 1620'erne foretog regeringen omsider en række indgreb til regulering af det da nærmest kaotiske godsmarked.¹⁰⁷ Det er allerede nævnt, at rettertinget fra 1623-24 regelmæssigt ansatte takster af 50-60 rd.pr.td.htk. ved indførsler efter dom; omtrent samtidig gennemførte det rentemaksimering for holstenske pengelån, og 1623 kom den første gældsforordning, som tillod likvidation af gæld ved opbud; men fremfor alt muliggjorde forordningen 1632 (udvidet noget 1641) om underpant, at adelig og borgerlig kapital i stigende omfang – og ofte med kapitalstærke højadelige som kaudionerende mellemlid – lod sig kanalisere ind i det adelige landbrug. I modsætning til den menige adels krav om

102. Undersøgelsen bygger her på landstingets skøde- og panteprotokol; LA. Sjæll.

103. Henrik Giøde, Forordninger 1643-1666. Kjbh. 1667, s. 154 ff.

104. J. Lindbæk, Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie 1660-1676 I. Kbh. 1903-04, s. 182 f. – I lovkommissionen 1661 giver rigsråd Jørgen Seefeld udtryk for det synspunkt, at jordværdien vilde kunne presses, såfremt uadelige standspersoner, som kom i besiddelse af frit gods, ikke kunde nyde de hidtidige privilegier; E.C. Werlauff i Nyt HT VII. Kjbh. 1856, s. 211 f.; som bekendt opretholdt privilegierne 1661 24/6 da også med enkelte undtagelser privilegieringen, der *kan* have været betragtet som et værn mod jordværdifald.

105. V.A. Falbe-Hansen, Stavsbaandsløsningen og Landboreformerne I. Kjbh. 1889, s. 98-101.

106. Sv.Aa.Hansen, anf.arb., s. 159 f.

107. Jf. for det flg. HT 75. Kbh. 1975, s. 141 ff.

rigoristisk håndhævelse af godsprivilegierne valgte regeringen således en vej, som lagde grunden til hypoteklignende institutioner, som muliggjorde kapitaltilførsel under smidigere vilkår, og som meget vel kan have bidraget til at opretholde det høje, men stabile jordværdiniveau.

Landstingenes skøde- og panteprotokoller synes da også at vidne om, at det lykkedes at fortrænge den holstenske kapital, at skabe et indenlandsk kapitalmarked uden prisgivelse af de fundamentale godsprivilegier, og at etablere et penge-marked, som tillod optagelse af lån mod underpant til en værdi af meget nært halvdelen af den aktuelle jordværdi, 25-30 rd.pr.td.htk.¹⁰⁸ Alle omstændigheder taler således for, at regeringens indgreb fra 1623 har bidraget væsentligt til den stabilisering af jordværdien, vi kan iagttage i det foreliggende materiale i adelsvældens sidste generation, og at indgrebene netop også kan forklare, at jordværdien lod sig opretholde trods konjunkturmæssig nedgang og skattetrykkets vækst.

Sammenfattende synes vi da for Danmarks vedkommende at kunne konkludere, at en hastig og vedvarende jordværdistigning satte ind i anden trediedel af 1500-tallet, og at den tidsmæssigt falder sammen med intensiveringen af den adelige storgodsdrift og bestræbelserne for at skabe rationelle og sammenhængende godskomplekser. Det er derimod vanskeligt at give en begrundet opfattelse af jordværdistigningens styrke eller enkelte faser. Materialet lader formode, at væksten har haft størst styrke i de indledende faser af denne proces, og at økonomiske og kreditmæssige kriser i forbindelse med godsspekulation efter århundredeskiftet har drevet jordværdien op til abnorme højder. Først efter 1623-24 synes niveauet efter regeringens massive indgreb påny at have fundet et stabilt leje på 50-60 rd.pr.td.htk. privilegeret fæstegods; det afgørende brud indtræffer først efter enevældens indførelse ca. 1664, og da under helt andre vilkår.

Som helhed – og det er nok undersøgelsens mest sikre resultat – kan vi antage, at udviklingen resulterede i omtrentligt en seksdobling af det privilegerede hartkorns værdi mellem 1540 og 1620'erne, et forløb af omtrent samme størrelsesorden som det, vi kan konstatere i Sydvestengland, men mindre end i Ejdersted, Frisland og Nederlandene, hvor kommercialiseringen og specialiseringen af landbruget åbenbart spillede en afgørende rolle. Et væsentligt træk er det fremdeles, at både jordværdi og renteniveau de steder i udlandet, hvor vi er i stand til at følge disse fænomener, synes at være steget hatigere tempo end priserne for agrarprodukter. En tilsvarende sammenstilling lader sig ikke med helt samme sikkerhed gennemføre for Danmarks vedkommende, men i hovedtrækkene synes udviklingen at følge det internationale mønster (1501-40 = 100):¹⁰⁹

108. E. Ladewig Petersen, *The Crisis of the Danish Nobility*, s. 35 tabel IV.

109. Rugpriserne bygger på materialet fra Utrecht og Amsterdam; øksnepriserne fra markedet i Hamburg.

	jordværdi	rug	slagteøksne
1501-40	100	100	100
41-60	328	124	154
61-80	–	191	227
81-00	–	198	343
1621-30	679	243	506
31-40	656	245	304
41-50	669	228	261
1651-60	627	243	261

Uden her at gå ind i dynamikken i prisstigningerne kan der dog være grund til at fremhæve, at den fulde forklaring på jordværdistigningen og vareprisstigningen ikke kan søges i hjemlige forhold; udefra kommende konjunkturer må have en væsentlig andel i forklaringen. Og heller ikke reinvesteringer eller tekniske forbedringer kan tjene til forklaring. Under alle omstændigheder må vi på baggrund af det monopoliserede godsmarked og den specielle produktionsstruktur være berettiget til at slutte, at den hastige jordværdistigning afspejler en økonomisk bestemt optimisme overfor godsdriften i adelige kredse, forventninger om udbytte, social prestige og indflydelse.

Disse overvejelser udtømmer imidlertid blot næppe helt sammenhængen. Inddrager vi den stabilitet, der kan iagttages i hovedgårdsbesiddelsen indtil 1580, og adelens anstrengelser for at opbygge rationelle og sammenhængende gods komplekser ved opkøb af fæstegods eller mageskifter, medfører ræsonnementet nemlig den konsekvens, at den meget tidlige investering – ligesom generationsskifter ved arv – kan tænkes at have givet en relativt højere og stigende forrentning, når varepriserne steg, og at stigende forrentning i forbindelse med almene forventninger til fremtidens økonomiske udvikling kan have bidraget til at drive jordværdien opad. På den anden side indebærer dette ræsonnement også, at de økonomiske vanskeligheder fra 1570'erne og opbruddet på det adelige godsmarked, ledsaget af spekulationshandel og landbrugskriser i de første årtier af 1600-tallet, har gjort systemet sårbart og økonomisk mere problematisk end under normale markedsvilkår; investeringen blev i forhold til priseniveauet efter 1600 under alle omstændigheder langt dyrere end i den stabile periode i 16. århundrede.¹¹⁰

Beregningsgrundlag og beregningsnormer

Prishistoriske beregninger stiller – hvert fald efter moderne standard – ikke blot høje tekniske og metodiske krav, men også meget vidtgående fordringer til det materiale, der lægges til grund for undersøgelsen. Afgørende er det, at kildemate-

110. Jf. E. Ladewig Petersen, Rigsråd og adelsopposition 1588. Rigsråd, adel og administration 1570-1645, udg. ved Knud J.V. Jespersen. Odense 1979, s. 132 ff.

rialet foreligger i lange og såvidt muligt ubrudte serier, at det opfylder kravene til homogeneitet, og at dets vidneværdi til belysning af det aktuelle formål lader sig fastslå med sikkerhed. Allerede disse elementære overvejelser gør det indlysende, at der af principielle og metodiske grunde vil være særligt store betænkeligheder ved at anstille undersøgelser over jordværdi i ældre tid. Dels er 'varens' natur en anden end de iøvrigt anvendte, varige eller øjeblikkelige konsumgoder eller tjenesteydelser; den er (med Bodins udtryk) værdien af det produktionsapparat, der på én gang skal frembringe konsumgoderne og give sin indehaver en afkastning. Dels lader jordværdien sig efter sagens natur sjældent udlede af homogene kilde-serier.

Grundlaget for en statistisk beregning af jordværdier i 15- og 1600-tallet må nødvendigvis bestå i kasuistik, dvs. opbygning af en ny kilde på grundlag af indsamling af data fra enkelttransaktioner, som hver især i deres oprindelse repræsenterer en individuel virkelighed, men som samlet dog følger et fælles mønster af markedsstruktur og -vilkår, retlige forskrifter osv. Hver enkelt transaktion må kontrolleres med henblik på salgsomstændighederne; i sammenligning med studier over mindre heterogent materiale bliver spildprocenten derfor høj; suspekter eller atypiske data bør udgå, specielt hvor de i betragtning af materialets relativt beskedne omfang vilde øve en statistisk forvrængende indflydelse på resultatet.¹¹¹ Af samme grunde har det som påvist været nødvendigt at sondre mellem private handeler og kronens godstransaktioner, i hvert fald indtil 1560, men formentlig også i forbindelse med kronens godssalg i 1650'erne, som kun i meget ringe grad er udforsket.

Udover disse reservationer og de beregningstekniske finesser, som vi senere vender tilbage til, kræver specielt materialets statistiske og geografiske repræsentativitet lidt mere indgående drøftelse. Materialets kronologisk ulige fordeling har vi allerede tidligere fremhævet; i den store sammenhæng er perioden 1560-1620 så stærkt underrepræsenteret og oplysningerne så fåtallige og spredte, at forsvarlige beregninger ikke lader sig opbygge; den bristende repræsentativitet afspejler til gengæld de særegne markedsforhold i denne periode. Anderledes er situationen jo i de to yderperioder 1501-60 og 1621-60. For den – såvidt materialet afspejler det – relativt stabile fase 1501-40 andrager standardafvigelsen ca. 27-28%.¹¹² I realiteten afviger ca. 45% af materialet mindre end 15% fra gennemsnittet, ca. 80% mindre end 25%. I perioden 1621-60 varierer spredningen mellem 12% i 1640'erne og 15% i 1620'erne, i gennemsnit 12.6%.¹¹³ I alt falder 80% af materialet nu indenfor denne spredningsmargin, ca. 60% indenfor en margin

111. Trods dr. Gissels betænkeligheder (Om belejlighed, s. 35) fastholder jeg dette synspunkt, eftersom formålet er en statistisk bestemmelse af det normale jordværdiniveau. Det atypiske materiale vil derimod kunne kaste værdifuldt lys over prisdannelsesprocessen (f.eks. netop belejlighed), særomstændigheder osv.

112. Det aritmetiske gennemsnit ligger på 8.4 rh.gld. pr.td.htk., mediantallet på 8.0 rh.gld.

113. Det aritmetiske gennemsnit ligger på 55.6 rd. pr.td.htk., mediantallet på 55.0 rd.

af 10% afvigelse og kun 14% af stoffet indeholder afvigelser på mere end 20%.

Beregningsresultaterne gør det klart, at kildematerialet i statistisk henseende er fuldt tilfredsstillende i adelsvældets sidste generation; kilderne giver os rimeligt sikre oplysninger om samtidens normer for privilegeret fæstehartkorn. For de fire første årtier af 1500-tallet er resultaterne derimod som vi på forhånd kunde vente endnu behæftet med en bredere variationsmargin.¹¹⁴ Ligesom for det 15. århundrede, da spredningen i materialet som helhed kunde udregnes til ca. 25%,¹¹⁵ kan vi i denne periode ikke nå videre end til at fastslå jordværdiens niveau. Materialets beskaffenhed er altså sådan, at det med de nødvendige reservationer sætter os i stand til statistisk at bestemme forskydningerne i jordværdiniveauet mellem de to hovedfaser 1501-40 og 1621-60, hvorimod den høje grad af spredning i tallene 1541-60 – 37% – allerede synes at vidne om, at det hidtidige niveau sprænges af prisstigning.

Hvad kildematerialets geografiske fordeling angår kræver det ikke blot stillingtagen til de enkelte landskabers repræsentation, men også til, i hvor høj grad beregningsresultaterne afspejler reelle forhold, specielt de landsdelsvise forskelle, som Arent Berntsen allerede anfører. Til belysning af disse spørgsmål vælger vi påny de stabile perioder 1501-40 og 1621-60; den geografiske og prismæssige fordeling fremgår af den hosstående tabel (beløb i rh.g. og rd. pr.td.htk.):¹¹⁶

1621-60	Arent		jordværdi			krongodssalg		
	Berntsen	antal	pris	spredn.	index	pris	% af jordv.	
Skåne	ca.60	–	–	–	–	48.6	–	100
Sjælland	60-65	29	56.6	14.6%	102	49.3	87%	101
Fyn	55-65	27	57.6	9.1%	104	52.4	91%	107
Jylland	55-65	60	54.1	13.6%	97	48.1	89%	99
i alt	–	116	55.6	12.6%	100	48.6	87%	100

1501-40	pant 1501-60						
	antal	rh.g.					
Skåne	–	19	8.2	28%	98	6	5.2
Sjælland	–	13	8.6	29%	102	27	5.9
Fyn	–	–	–	–	–	8	9.8
Jylland	–	12	8.5	23%	101	23	6.2
i alt	–	44	8.4	27%	100	64	6.6

114. Fejlkilderne ligger dog næppe blot i materialet selv, men sikkert også i de nødvendigvis standardiserede beregningsmetoder.

115. E. Ladewig Petersen, *Jordprisforhold*, s. 234.

116. For krongodssalgene henvises til J.A. Fridericia, *Adelsvældens sidste Dage*. Kbh. 1894, s. 192 og tillæg s. XXIX note 76.

I begge tidsperioder er kildestoffet således behæftet med visse skævheder; enkelte, men ikke de samme landskaber, er underrepræsenteret eller slet ikke tilstede. I første halvdel af 16. århundrede savnes alle efterretninger om Fyn, hvorimod de øvrige landsdele har en nogenlunde ligelig fordeling. Modsætningsvis mangler der frem mod midten af 1600-tallet oplysninger fra Skåne, medens de flyder rigeligst fra Jylland. Ujævnhederne får blot ikke nogensomhelst væsentlig indflydelse på hovedresultaterne;¹¹⁷ og det vil næppe være muligt at afgøre, om de forskydninger, der finder sted i materialet overhovedet afspejler nogen realitet. Formodentlig beror den ulige fordeling på tilfældigheder, der ligger i materialets art og herkomst eller i den arkivalske overlevering.

Om prisdifferentieringen mellem landsdelene giver jo først Arent Berntsens håndbog holdepunkter. Hans efterretninger, der synes at bygge på erfaringsmateriale indenfor og udenfor rentekammeret, er tidligere drøftet. Kontrollen lader formode, at hans nedre grænse gennemsnitligt har været mest realistisk, men at spændvidden dog forekommer både for fæstegods og hovedgårdshartkorn. Som en yderligere kontrol kan vi endelig sammenstille resultaterne med de gennemsnitlige priser for krongodssalgene 1650-51, som trods de ekstraordinære omstændigheder synes at være gennemført med ikke ringe omhu og differentiering (i modsætning til den tidlige enevælde). I dette tilfælde er korrelationen betydeligt større; vurderingerne ved krongodsudlæggene andrager 87-91% af de konkrete markedspriser, og også indextallene stemmer overens. Også i denne henseende kan der således være grund til at antage, at vort materiale for det 17.-århundredes vedkommende efter omstændighederne er tilfredsstillende, og at spredningen i nogen grad inddrager den variationsmargin, Arent Berntsen redegør for.

En afgørende hindring for en bredere bearbejdelse ligger derimod i, at skøderne endnu i denne tidsperiode – ligesom i middelalderen – kun undtagelsesvis gør rede for overdragelsesvilkårene, pris, betalingsterminer eller andre faktorer, som kunde bidrage til bestemmelse af prisfastsættelsen. Af de 4.-5.000 skøder, der er gennemgået til formålet, har kun en ringe procentdel – 222 i alt – vist sig at indeholde de nødvendige oplysninger. Det vilde derfor også være en nærliggende slutning modsætningsvis at drage den konsekvens, at omstændighederne kunde tænkes at være unormale, når adkomsterne (før enevælden) kun sporadisk anfører en pris. Men bortset fra, at vi ad andre veje undertiden kan have kontrolmuligheder overfor forklaringer af denne art, er denne slutning imidlertid forhastet, fordi den overser de diplomatariske og juridiske særegenheder, der knytter sig til skødeinstitutionen.

Et skøde fremtræder naturligvis altid som et åbent brev, og det bevarede også i denne periode middelalderens diplomatariske former, som heller ikke krævede

---

117. Forudsættes Skåne 1621-60 som ved krongodssalgene at repræsentere et prismæssigt landsgennemsnit, får denne landsdels manglende repræsentation naturligvis ingensomhelst betydning; og forudsættes Fyn 1501-40 maksimalt repræsenteret ved 19 eksempler og prismæssigt at have et index på 107, giver det et statistisk udslag i landsgennemsnittet på 2.4%.

nogen omtale af godsets pris, simpelthen fordi *plenum-pretium*-begrebet som hovedregel forudsatte et aktuelt gyldigt, normalt talforhold mellem afkastning og værdi, at jordens værdi var en funktion af dets ydeevne.¹¹⁸ Det er vel muligt, at reminiscenser af disse begreber stadig ligger bag det 16. og 17. århundredes praksis; men selvom sælgeren også stadig – svarende til den middelalderlige formular – i skøder blot »erkender at have oppebåret fuld værd«, har der dog fundet forskydninger sted. 1500-tallet ansætter jo ikke længere jordens værdi – inklusive dens nytteværdi for ejeren – i direkte numerisk forhold til dens afkastning, men opererer med en friere markedsprisdannelse.¹¹⁹

Den konkrete prisdannelsesproces er drøftet i anden sammenhæng. Vigtigt for den aktuelle forbindelse er det derimod at fastslå, at godsets pris normalt aftales af køber og sælger, inden der overhovedet udstedes nogen juridisk bindende aftale i form af købebrev, fuldmagt til at indgå handelen og endelig skødebrev.¹²⁰ I tilfælde af, at køberen ikke straks udreder den samlede sum, udstedes der tillige »nøyactig forvaring med giolds-breff paa hofvitsum oc rente; dersom ocsaa summens importance det adfordrer, stiller debitoren vel ocsaa forlofvere«,¹²¹ en fremgangsmåde, som hyppigt kan iagttages i 1600-tallet. Skødet selv behøver derfor blot at erkende erlæggelse af »skiæll, fyllest oc fuldverd« og at kvittere for »god, redelig oc oprictig betalling i alle maade«. ¹²²

Købebrevet – af hvilke kun yderst få af indlysende grunde er overleveret os – træffer de juridisk bindende, økonomiske aftaler; skødet forudsætter juridisk, at betalingen er fyldestgjort. Hvad enten den er faldet kontant eller er blevet sikret ved gældsbreve, er den fremdeles frigjort fra skødet og den dermed forbundne retshandel og adkomst. Betalingens størrelse og vilkår er skødet uvedkommende. Domstolene ses da heller ikke på noget tidspunkt at have taget stilling til prisen for fast ejendom;¹²³ de henholder sig strengt til overdragelsens formaliteter, hvorvidt aftaler kan betragtes som bindende, hvorvidt slægtningenes forkøbsret, som landskabslovene foreskrev, var blevet respekteret, om tredieparts forhold til transaktionen osv.¹²⁴

I dette tilfælde bliver der naturligvis ikke tale om, at skødets juridiske formaliteter influerer sagens realiteter. På den anden side er det tænkeligt, at tvangssituationer af den ene eller den anden art kan have øvet indflydelse på prisfastsættelse og salgsmønstændigheder. Lovgivningens og domstolenes formelle krav til skø-

118. E. Ladewig Petersen, *Jordprisforhold*, s. 221 f., 224.

119. Det er iøjnefaldende, at samtiden (også Arent Berntsen) sjældent benytter ordet 'pris', der først synes at være blevet gangbart i slutningen af 1600-tallet; jf. *Ordbog over det danske Sprog XVI*, s. 1308 f. I overensstemmelse med den danske sprogradition taler man om 'værd', 'skellig værd' eller 'adskillig værd'.

120. Arent Berntsen, *anf.arb. III:1*, s. 284 f.

121. *Sst. III:1*, s. 337.

122. *Sst. III:1*, s. 336 f.

123. *Indførselstakster dog undtaget*; jf. *ovfr. s. 57*.

124. Jf. f.eks. V.A. Secher *RD I-II*, *sagregistret s.v. 'skøde' og 'salg'*.

det udtrykkes først og fremmest i kravet om, at det for at have fuld retsgyldighed, skulde udstedes på pergament og være korrekt beseglet.¹²⁵ Fra omkring 1500 havde adelen jo blot ikke længere pligt til lovbydelse og tingssskødning, og først en forordning 1622 pålagde den pligt til tinglæsning, angiveligt for at komme uredelighed eller uorden til livs, en regel, som iøvrigt først gradvis blev respekteret.¹²⁶ Som helhed røber materialet dog kun små og ubetydelige afvigelser fra normerne, undertiden i form af bevidste omdateringer af skøder, ændringer, der kan bero på praktiske forhold eller i givet fald hensynet til trediepart.¹²⁷

Tilbage står da kun principperne for den tekniske, metrologiske og numismatiske bearbejdelse af landgildspecies og møntsorter. De landsdelsvise forskelle i mål lader sig uden videre løse på grundlag af Arent Berntsens og Hans Hansen Skonings anvisninger, som også samtidigt betjente sig af. Større usikkerhed giver de kronologiske variationer anledning til. De middelalderlige grottakster, som de kendes fra sødskendeskifter og spredt fra mageskifter og skøder, afløses jo i 1500-tallet af hartkornsberegningen.¹²⁸ Men selv den mere moderne hartkornsberegning synes at kræve en vis ajourføring i løbet af perioden 1550-1660. Det gælder hovedsagligt de mindre betydelige species, hvorimod hovedydelsernes (kornets og smørrets) indbyrdes takstrelationer synes at have ligget nogenlunde fast.

For perioden 1501-60 vil det formentlig være sikrest og mest hensigtsmæssigt at lægge den takstserie til grund for beregningerne, som anvendes i skiftet efter Mogens Gøye 1544.¹²⁹ Fra geografisk synspunkt har denne takst den fordel, at den har gyldighed for hele landet, og dens satser genfindes i andre takstsæt fra perioden. For den resterende del af vor periode vil det – bl.a. for at opnå den størst mulige ensartethed – være fuldt forsvarligt at støtte sig til Arent Berntsens og Hans Skonings takster.¹³⁰ Endelig kan der være grund til at notere, at de pengeydelse, der optræder i materialet – landgildepenge, mølleskyld, gæsteripenge, erridspenge, ledingspenge, fodringspenge, tiendepenge osv. – ligeledes

125. Chr.Kier, anf.arb., s. 94.

126. CCD IV, s. 29 f.; jf. Kr. Erslev, Aktstykker og Oplysninger I, s. 334, 337; HT 75. Kbh. 1975, s. 141.

127. Jf. tabel I nr. 48 med noten; H.H. Fussing, Demstrup og Sødringholm, s. 5; E. Ladewig Petersen, Andreas Barby og Faurholm, s. 182 med note 10; Aktstykker til Oplysning af Danmarks indre Forhold II, nr. XXVI-XXVII med noten til s. 47. – Egentlige forfalskninger forekommer kun i Christoffer Rosenkrans-affæren; jf. Troels-Lund i HT 4.r.III. Kjbh. 1872-73, s. 518-37 og 4.r.IV. Kjbh. 1873-74, s. 243 f.

128. Jf. Arent Berntsen, anf.arb.III:1 s. 248 f.

129. Fru Eline Gøyes Jordebog med tilhørende Brevuddrag, udg. ved A. Thiset. Kjbh. 1892, s. 449 f.; jf. Sv.Aakjær, anf.arb., s. 249. Denne takst er identisk med en anonym og udateret takst i kancelliets rentekammerafdeling; RA.D.kanc.B.II 1 Div. kammersager (1534-88) IV varia nr. 108.

130. Kronens takster, hvoraf en del foreligger i rentekammerets sager (RA.D.kanc. B. a. 88 Rentekammerafd. Div. til efterretning og oplysning (1588-1660) III) svarer helt til Arent Berntsens anvisninger. Disse oversigter er udaterede, men skyldes renteskriver Anders Jørgensen ca. 1642.

beregnes efter Arent Berntsens anvisninger; det samme gælder hans regler for, hvornår de specielle ydelser indregnes i takseringen eller med hvilken vægt. Alle størrelser reduceres konsekvent til tønder hartkorn.

Langt mere problematisk er møntberegningen. I oversigten over prismaterialet meddeles overalt først den eller de møntsorter, hvoraf betalingen ifølge kilden var sammensat. Selvom betalingen kan være faldet i andre mønter, må det metodisk rigtige princip være at tolke det anførte beløb som den aktuelle værdinorm, hvorefter transaktionen har fundet sted, og som man har ønsket respekteret; det samme princip anlægger også rettertinget i sager om skødning, pant eller gæld.¹³¹ På den anden side kræver betalingernes varierende sammensætning og mønternes varierende ædelmetalindhold reduktion af de opgivne størrelser til ensartede eller indbyrdes kommensurable størrelser i tid og rum.

I modsætning til det 17. århundrede, da der foreligger detaljerede efterretninger om den danske mønts anordnede værdi, er usikkerheden især i 1500-tallets første trediedel betydelig; anordningsværdien kendes ikke systematisk, og den blev heller ikke respekteret.¹³² Den logiske konsekvens må være den, at det vil være langt sikrere at omregne de opgivne møntsorter til en ensartet og stabil, fremmed nominal (gangbar i landet) med udgangspunkt i de kursoplysninger, som hyppigt foreligger. Bedst egnet til formålet er den rhinske gylden, både på grund af dens stabilitet og af dens internationale og danske gangbarhed. Den rhinske gyldens finvægt kan for perioden ca. 1490-1550 sættes til 2.53 g. guld, hvorefter den reduceres ubetydeligt.¹³³

Den rhinske gylden opgives i det forholdsvis fyldige materiale i kong Hans' tid til 2 eller 2½ danske mark således dog, at det sidste synes at have været det normale efter århundredeskiftet. Selvom møntordningen 1505 foreskrev et omregningsforhold på 2:1 regnes der her indtil 1523 med en normalkurs af 2.5:1, hvorefter der indtil reformationen kalkuleres med en kurs af 3:1. Efter reformationen synes joachimsdaleren hurtigt at være trængt igennem her i landet, overvejende vel dalere af tysk oprindelse; trods små forringelser 1558 og 1566 kan den til stadighed beregnes til 26.0 g. sølv.¹³⁴ Den danske daler afviger kun ubetydeligt herfra, såvel under Christian III som efter møntordningerne 1597 og 1609-10; 1619 blev den danske rigsdagler in specie forordningsvis ansat til 25.855 g. sølv.¹³⁵

Tilbage står da blot formidlingen af overgangen fra beregningen i rhinske gylden til daler ved 1540. Et par rettertingsdomme umiddelbart efter 1536 lige-

131. Jf. f.eks. Dahlerup RD I, s. 72 f., 103, 223 f. 313, 388 f., 476 f.m. 502 f.; II, s. 38 f.

132. Jf. G. Galster, Danmarks Mønter. Mønt. Nordisk Kultur XXIX, Sthlm., Oslo og Kbh. 1936, s. 173 ff.

133. F.Frh.v. Schrötter, Wörterbuch der Münzkunde. Bln. 1930, s. 228.

134. Sst., s. 676 f.

135. G. Galster, anf.arb., s. 179 f.

stiller netop de to møntsorter, der i begge tilfælde regnes til 3 mark dansk.¹³⁶ Det samme kursforhold regner samtidige regnskaber med, og det fastslås endelig i den københavnske reces 1540.¹³⁷ I fuld overensstemmelse hermed androg værdiforholdet mellem guld og sølv i første halvdel af 1500-tallet 1:10-12, undertiden dog lidt ringere.¹³⁸ Den rhinske gylden og daleren kan således ligestilles, også ved sammenligninger over tid.

---

136. Dahlerup RD I, s. 313, 361 f.; jf. også 477; J. Wilcke, *Renaissancens Møntforhold 1481-1588*. Kbh. 1951, s. 248 ff.

137. GDL IV, s. 204.

138. *The Cambridge Economic History of Europe*, ed. E.E. Rich & C.H. Wilson, IV. Cmbr. 1967, s. 384 f., 459; H.v.d.Weë, *anf.arb.II*, s. 124 f., 160 og 178; J. Wilcke, *anf.arb.*, s. 127.

Tabel I: Jordværdier 1501-1660

Nr.	Dato	Godsets beliggenhed	Godsets art
1	ca. 1502	Uspecificeret	–
2	1503 27.7	Luggude, Skytts hh.	f.
3	1503 30.11	Tudse h.	f.
4	1504 4.3	Harjager, Luggude hh.	f.
5	1504 21.10	Gerlev h.	f.
6	1505 22.6	Skåne	f.
7	1505 28.8	Fers h.	f.
8	1505 8.12	Froste h.	f.
9	1506 4.4	Æbelholt kloster	f.
10	1508 1.9	Ons h.	f.
11	1509 25.2	Ringsted h.	f.
12	1509 17.5	Oxie h.	f.
13	1509 22.8	Skåne	h.-f.
14	1510 6.11	Ars h.	f.
15	1511 2.7	Faxe h.	f.
16	1511 27.8	Oxie, Bare hh.	f.
17	1511 u.d.	Løve h.	f.
18	1512 26.7	Harjager h.	h.-f.
19	1515 4.4	Gers h.	f.
20	1515 26.1	Aars h.	f.
21	1515 u.d.	Hillerslev h.	f.
22	1519 31.10	Hovbjerg h.	f.
23	1520 14.8	Hillerslev h.	m.
24	1521 11.2	Han h.	f.
25	1523 u.d.	Lisbjerg h.	f.
26	1525-27	Falster N. h.	f.
27	1525-27	Faxe h.	f.

Td. htk.	Pris	Pris pr. td. htk.
–	800 mr. pr. læst kornskyld	8.00 rh.g.
28.07	300 mr. lb. i danske penge	5.35 rh.g.
10.33	120 mr. da.	4.65 rh.g.
9.48	140 mr. da.	6.00 rh.g.
4.67	60 mr. da.	5.76 rh.g.
–	23 mr. da. pr. mr. rente	5.12 rh.g.
3.33	100 mr. da.	12.00 rh.g.
7.90	200 mr. da.	10.00 rh.g.
40.00	1.000 mr. lb.	12.00 rh.g.
19.10	500 mr. da.	10.50 rh.g.
9.11	200 mr. da.	8.57 rh.g.
4.57	80 mr. lb.	8.80 rh.g.
50.97	750 mr. da.	5.90 rh.g.
6.67	150 mr. da.	9.00 rh.g.
13.33	200 mr. da. i hvide	6.00 rh.g.
26.11	616 mr. da.	9.50 rh.g.
9.00	200 mr. da.	8.90 rh.g.
–	24 mr. da. pr. mr. rente	5.76 rh.g.
4.00	100 mr. da. pr. pd. rente	10.00 rh.g.
40.00	1.000 mr. da.	10.00 rh.g.
57.00	400 mr. da. og 20 rh.g.	6.32 rh.g.
40.00	1.000 mr. da.	10.00 rh.g.
20.00	150 mr. da.	7.50 rh.g.
3.00	64 mr. da.	8.53 rh.g.
6.25	150 mr. da.	9.60 rh.g.
8.00	60 hr. g.	7.50 rh.g.
8.00	70 rh.g.	8.75 rh.g.

Nr.	Dato	Godsets beliggenhed	Godsets art
28	1525-27	Faxe h.	f.
29	1525-27	Falster N. h.	f.
30	1525-27	'Doktrup'	f.
31	1525-27	Falster S. h.	f.
32	1525-27	'Stingerup'	f.
33	1525 8.12	Ø. Gønge h.	f.
34	1526 29.6	Fjære h.	f.
35	1526 23.11	Gers h.	f.
36	1527 21.5	Ringsted h.	h.-f.
37	1528 17.7	Nørvang h.	f.
38	1529 17.6	Nr. Halland	f.
39	1529 2.7	Skåne	f.
40	1532 7.4	Vendsyssel	f.
41	1534 30.1	Skytts h.	f.
42	1536 18.7	Slet h.	h.-f.
43	1536 24.8	Villands h.	f.
44	1540 6.8	S. Djurs h.	f.
45	1541 10.8	Lister h.	f.
46	1541 10.5	Uspecificeret	f.
47	1543 24.10	Alsted h.	f.
48	1547-50	Skodborg h.	f.
49	1547-50	Salling	f.
50	1547-50	Vandfuld h.	f.
51	1547-50	Ginding h.	f.
52	1547-50	Salling Nr. h.	f.
53	1547-50	Fjends h.	f.
54	1547-50	Uspecificeret (Jyll.)	f.
55	1547-50	Ulfborg h.	f.

Td. htk.	Pris	Pris pr. td. htk.
8.00	50 rh.g.	6.33 rh.g.
16.00	240 rh.g.	15.00 rh.g.
12.00	70 hr. g.	5.83 rh.g.
20.00	160 rh.g.	8.00 rh.g.
8.00	60 rh.g.	7.50 rh.g.
3.42	84 mr. da.	8.18 rh.g.
3.33	80 mr. da.	8.00 rh.g.
10.00	255 mr. da.	8.50 rh.g.
775.22	7.100 guldgylde	9.16 rh.g.
33.75	600 mr. lb.	6.67 rh.g.
-	18 mr. da. pr. pd. smørskyld	6.40 rh.g.
17.78	500 mr. da.	9.38 rh.g.
68.45	600 mr. da. og 300 rh.g.	10.23 rh.g.
27.25	300 mr. da. og 50 rh.g.	5.50 rh.g.
55.42	1.000 lod sølv	9.02 rh.g.
10.00	200 lod sølv og 100 mr. da.	13.33 rh.g.
9.00	110 gren ung. guld og rh.g.	12.20 rh.g.
5.50	64 joachimsdr.	11.54 dr.
6.00	164 mr. da.	9.11 dr.
15.00	1.500 joachimsdr.	10.00 dr.
3.00	110 dr.	36.67 dr.
1.50	30 dr.	20.00 dr.
3.00	100 dr.	33.33 dr.
18.00	600 dr.	33.33 dr.
8.00	80 dr.	10.00 dr.
3.33	104 dr.	31.20 dr.
4.50	200 dr.	44.45 dr.
4.22	190 dr.	45.00 dr.

Nr.	Dato	Godsets beliggenhed	Godsets art
56	1547-50	'Drustrup' (Sjælland?)	f.
57	1547-50	Hellum h.	f.
58	ca. 1550	Uspecificeret	—
59	1554 25.6	Strø h.	h.-f.
60	1559 10.11	Uspecificeret (Sjæll.)	h.-f.
61	1560 1.1	Skovby h.	h.-f.
62	1567 12.6	Tørsting, Vrads, Gudme h.	f.
63	1568	Tybjerg h.	h.-f.
64	1568	Salling h.	h.-f.
65	1571 1.5	Musse h.	f.
66	1583-90	Bjerge h. (Fyn)	f.
67	1584 15.2	Bjerge h. (Fyn)	f.
68	1584 12.7	Gers, Froste hh.	h.-f.
69	1583-90	Langelands Nr. h.	f.
70	1592 u.d.	Musse h.	f.
71	1603 22.9	Nørvang h.	f.
72	1604 9.11	Sdr. Hald h.	f.
73	1605 25.4	Langelands Nr. h.	f.
74	1606 17.2	Froste, Ingelstad hh.	f.
75	1608 22.7	Sdr. Hald h.	h.-f.
76	1608 17.10	Sdr. Hald h.	h.-f.
77	1612 15.1	Uspecificeret	f.
78	1612 12.11	Sdr. Hald h.	h.-f.
79	1616 25.7	Sdr. Hald h.	h.-f.
80	1616 10.9	Sdr. Hald h.	h.-f.
81	1616 u.d.	Sdr. Hald h.	h.-f.
82	1618 17.1	Gönge h.	h.-f.
83	1618 24.12	Sdr. Hald h.	f.

Td. htk.	Pris	Pris pr. td. htk.
12.00	300 dr.	20.00 dr.
90.00	4.000 dr.	44.45 dr.
–	1.600 dr. pr. læst korn	40.00 dr.
680.00	17.000 joachimsdr.	25.00 dr.
–	100 dr. pr. pund kornskyld	33.00 dr.
223.40	5.000 dr.	21.42 dr.
40.22	1.000 joachimsdr. og 500 g.	37.20 dr.
157.68	6.000 gode tyske dr.	38.55 dr.
1.060.00	55.000 dr.	50.00 dr.
22.00	350 gode gl. dr.	33.33 dr.
10.00	550 dr.	55.00 dr.
196.79	8.333 dr.	43.36 dr.
379.86	24.333 dr.	65.56 dr.
–	80 dr. pr. pund korn	32.00 dr.
28.00	1.000 dr.	35.72 dr.
42.00	3.500 dr.	83.33 dr.
13.00	1.300 dr.	100.00 dr.
3.33	150 dr.	45.00 dr.
24.00	780 dr.	32.50 dr.
58.80	50.000 dr.	58.80 dr.
210.68	14.000 dr.	66.45 dr.
–	200 dr. pr. pd. korn	60.00 dr.
143.56	4.507 dr. 1½ mr.	31.40 dr.
401.70	46.500 dr.	107.19 dr.
97.92	8.200 dr.	83.94 dr.
–	–	100.00 dr.
263.64	15.599 dr. 1 mr.	55.00 dr.
45.50	1.820 dr.	40.00 dr.

Nr.	Dato	Godsets beliggenhed	Godsets art
84	1622 u.d.	Middelsom h.	skov
85	1623 26.7	Voldborg h.	h.-f.
86	1623, aug.	Fyn, Langeland, Lolland	h.-f.
87	1623 30.12	Lollands Sdr. h.	h.
88	1623 30.12	Lollands Sdr. h.	f.
89	1624 2.3	Vennebjerg, Horns hh.	f.
90	1624 27.5	Ø. Horne h.	h.
91	1624 27.5	Ø. Horne h.	f.
92	1624 7.8	Ringsted h.	h.-f.
93	1624 31.8	Jylland	f.
94	1625 9.6	Tybjerg h.	f.
95	1625 u.d.	Lysgård h.	h.-f.
96	1625 u.d.	Ø. Gønge h.	f.
97	1625 21.7	Vends h.	h.
98	1625 21.7	Vends h.	f.
99	1627 4.9	Rugsø h.	f.
100	1627 21.5	Vester h.	f.
101	1627 2.11	Sallinge h.	h.
102	1627 u.d.	Børglum h.	f.
103	1628 9.12	Stevns h.	f.
104	1629 26.1	Baag h.	f.
105	1629 u.d.	Vindinge h.	h.-f.
106	1629 u.d.	Tybjerg h.	f.
107	1631 3.2	Han h.	h.-f.
108	1631 10.6	Bårse h.	f.
109	1631 22.6	Vennebjerg h.	f.
110	1631 u.d.	Børglum h.	f.
111	1632 19.1	Slet h.	f.

Td. htk.	Pris	Pris pr. td. htk.
3.13	215½ dr.	70.00 dr.
327.00	16.630 rd. in sp.	50.86 dr.
2.526.00	159.952 rd.	63.32 dr.
96.00	6.720 rd.	70.00 dr.
569.07	37.559½ rd.	66.00 dr.
–	5.900 rd.	60.00 dr.
30.00	1.500 rd.	50.00 dr.
30.25	1.308 rd. 5 mr. 5 sk.	45.00 dr.
189.22	6.432 sp. dr.	34.00 dr.
–	–	60.00 dr.
50.75	2.733½ rd. in sp.	53.84 dr.
598.88	33.000 rd.	56.78 dr.
–	–	50.00 dr.
–	–	80.00 dr.
–	–	66.00 dr.
–	–	60.00 dr.
–	–	60.00 dr.
–	–	70.00 dr.
–	–	50.00 dr.
45.00	2.250 rd.	50.00 dr.
3.70	222½ rd. 13½ sk.	60.00 dr.
836.44	50.000 rd.	59.78 dr.
–	–	60.00 dr.
150.00	7.000 rd.	46.67 dr.
3.60	216 rd. 1 ort	60.00 dr.
20.80	1.560 rd.	75.00 dr.
16.00	880 rd.	55.00 dr.
–	–	50.00 dr.

Nr.	Dato	Godsets beliggenhed	Godsets art
112	1632 u.d.	Sallinge, Båg hh.	f.
113	1632 u.d.	Børglum h.	f.
114	1632 u.d.	Børglum, Vennebjerg hh.	f.
115	1633 2.5	Års h.	f.
116	1633 6.6	Skodborg h.	h.
117	1633 6.6	Skodborg h.	f.
118	1635 2.5	Tåsinge	f.
119	1635 5.12	Tåsinge	f.
120	1636 31.1	Års h.	f.
121	1636 25.2	Lunde, Skovby, Skam hh.	f.
122	1636 14.7	Lunde, Skovby, Skam hh.	f.
123	1636 4.4	Skovby h.	f.
124	1636 26.7	Middelsom h.	h.
125	1636 26.7	Middelsom h.	f.
126	1637 8.9	Fyn	h.
127	1637 8.9	Fyn	f.
128	1639 16.3	Bjerger h.	f.
129	1639 6.4	Malt, Nørvang, Tørrild h.	f.
130	1639 u.d.	Hatting h.	f.
131	1640 25.3	Vindinge h.	h.-f.
132	1640 11.9	Sjælland	f.
133	1640 21.5	Fyn, Tåsinge	f.
134	1640 u.d.	Fyn-Tåsinge	f.
135	1640 u.d.	Fyn-Tåsinge	f.
136	1640 u.d.	Fyn-Tåsinge	f.
137	1641 u.d.	Gudme	patr.
138	1641 21.8	Lundenæs len	f.
139	1641 u.d.	Hvetbo h.	h.-f.

Td. htk.	Pris	Pris pr. td. htk.
-	-	60.00 dr.
-	-	50-55 dr.
-	-	55.00 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	55.00 dr.
-	-	50.00 dr.
31.00	1.725 rd.	55.00 dr.
166.13	9.136 rd. in sp. 3½ ort	55.00 dr.
5.82	306 rd.	52.90 dr.
56.59	2.838 rd.	50.00 dr.
18.03	1.087½ rd.	60.00 dr.
14.10	775½ rd.	55.00 dr.
-	-	55.00 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	60.00 dr.
-	-	45.00 dr.
-	-	50.00 dr.
119.51	6.750 rd. 1½ ort	60.00 dr.
11.10	900 rd.	81.08 dr.
-	-	60.00 dr.
60.00	3.000 rd.	50.00 dr.
22.22	1.481 rd. in sp.	66.67 dr.
43.83	2.686½ rd. in sp.	60.00 dr.
9.75	536¼ rd. in sp.	55.00 dr.
1.50	82½ rd. in sp.	55.00 dr.
56.00	(2.800 rd.)	50.00 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	60.00 dr.

Nr.	Dato	Godsets beliggenhed	Godsets art
140	1642 3.8	Hammerum h.	f.
141	1643 28.11	Bjerge h.	h.
142	1643 28.11	Bjerge h.	f.
143	1645 u.d.	Ø. Flakkebjerg h.	h.-f.
144	1646 30.1	Ulfborg h.	h.
145	1646 30.1	Ulfborg h.	f.
146	1646 30.1	Vendsyssel	f.
147	1646 6.2	Jylland	f.
148	1646 28.8	Faxe h.	f.
149	1647 u.d.	Voldborg h.	f.
150	1648 13.2	Jylland	f.
151	1648 u.d.	Skovby h.	h.
152	1648 u.d.	Skovby h.	f.
153	1649 15.3	Vennebjerg h.	f.
154	1649 8.7	Skadst h.	f.
155	1649 5.10	Ø. hrd, Vardesyssel	f.
156	1649 u.d.	Sallinge h.	f.
157	1650 2.1	Horns h., Jyll.	h.
158	1650 8.2	Hindsted h.	h.
159	1650 8.2	Hindsted h.	f.
160	1650 8.4	Tybjerg h.	f.
161	1650 5.6	Gerlev h.	f.
162	1650 6.6	Hundborg h.	f.
163	1650 6.6	Hing, Han hh.	f.
164	1650 17.8	Hellum h.	f.
165	1650 6.11	Fjends h.	f.
166	1651 3.2	Hellum h.	f.
167	1651 3.2	Hornum h.	f.

Td. htk.	Pris	Pris pr. td. htk.
-	-	33.33 dr.
-	-	70.00 dr.
-	-	60.00 dr.
-	-	60.00 dr.
-	-	60.00 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	60.00 dr.
-	-	50.00 dr.
158.18	8.703 rd. 17 sk.	55.00 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	80.00 dr.
-	-	60.00 dr.
-	-	60.00 dr.
9.01	540½ rd. ½ ort	60.00 dr.
11.00	-	60.00 dr.
-	-	60.00 dr.
12.00	606 enkende dr.	50.50 dr.
9.00	-	100.00 dr.
-	-	60.00 dr.
29.00	1.500 dr.	55.56 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	55.00 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	60.00 dr.
-	-	50.71 dr.

Nr.	Dato	Godsets beliggenhed	Godsets art
168	1651 5.2	Nørvang h.	h.-f.
169	1651 20.2	Sallinge h.	h.
170	1651 20.2	Sallinge h.	f.
171	1651 26.2	Hornum h.	f.
172	1651 6.5	Skodborg h.	h.
173	1651 21.6	Jerslev h.	f.
174	1651 28.7	Tørrild h.	h.
175	1651 2.8	Løve h.	f.
176	1651 10.12	Båg h.	f.
177	1651 22.12	Lundenæs len	f.
178	1651 22.12	Lundenæs len	f.
179	1651 u.d.	Bjæverskov h.	h. }
180	1651 u.d.	Bjæverskov h.	f. }
181	1651 u.d.	Strø h.	f.
182	1652 1.2	Sdr. Hald h.	f.
183	1652 12.1	Hammerum h.	f.
184	1652 27.1	Vandfuld h.	f.
185	1652 3.6	Merløse h.	f.
186	1652 18.10	Sallinge h.	h.-f.
187	1652 11.12	V. Flakkebjerg h.	h.-f.
188	1653 6.3	Bjæverskov h.	f.
189	1653 15.2	Alsted h. (?)	f.
190	1653 u.d.	Bjæverskov h.	f.
191	1653 u.d.	V. Flakkebjerg h.	f.
192	1653 u.d.	Voldborg h.	f.
193	1654 1.2	Dronninglund h.	h.
194	1654 u.d.	Dronninglund h.	f.
195	1654 6.11	Skipinge h.	f.

Td. htk.	Pris	Pris pr. td. htk.
100.00	5.000 rd.	50.00 dr.
-	-	70.00 dr.
-	-	60.00 dr.
7.50	-	50.00 dr.
24.00	1.540 rd.	64.17 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	80.00 dr.
-	-	55.00 dr.
6.77	406 rd. 1 ort	60.00 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	45.00 dr.
614.00	32.015 rd. 10 sk.	60.00 dr.
		50.00 dr.
10.33	620 rd.	60.00 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	55.00 dr.
1.75	87½ rd. in sp.	50.00 dr.
-	-	60.00 dr.
80.60	5.500 rd. in sp.	68.24 dr.
93.26	5.595¾ rd.	60.00 dr.
10.36	620 rd.	60.00 dr.
103.09	6.185 rd. 2½ ort	60.00 dr.
236.00	11.800 rd.	50.00 dr.
-	-	60.00 dr.
-	-	60.00 dr.
-	-	50.00 dr.
-	-	60.00 dr.

Nr.	Dato	Godsets beliggenhed	Godsets art	Td. htk.	Pris	Pris pr. td. htk.
196	1654 u.d.	Sdr. Hald h.	f.	8.40	383 rd. 42 sk.	42.80 dr.
197	1655 30.1	Nr. Hald h.	f.	—	—	50.00 dr.
198	1655 30.1	Nr. Hald h.	f.	—	—	55.00 dr.
199	1655 1.3	Vor h.	h.-f.	—	—	50.00 dr.
200	1655 1.3	Vor h.	h.	—	—	55.00 dr.
201	1655 1.3	Vor h.	f.	—	—	50.00 dr.
202	1655 12.2	Lisbjerg h.	h.	—	—	80.00 dr.
203	1655 12.2	Lisbjerg h.	h.	—	—	60.00 dr.
204	1655 12.2	Lisbjerg h.	f.	—	—	55.00 dr.
205	1655 12.2	Lisbjerg h.	f.	—	—	50.00 dr.
206	1655 8.5	Års h.	h.	—	—	60.00 dr.
207	1655 8.5	Års h.	f.	—	—	50.00 dr.
208	1655 7.7	Ringsted h.	f.	15.70	500 rd. in sp.	31.85 dr.
209	1656 1.5	V. Han h.	f.	4.17	187 dr. 3 mr.	45.00 dr.
2101	656 27.6	V. Horne h.	f.	—	—	46.00 dr.
211	1656 9.7	Harre h.	f.	—	—	50.00 dr.
212	1656 22.11	Slagelse h.	h.-f.	189.50	9.500 rd.	50.00 dr.
213	1656 21.11	Vennebjerg h.	f.	34.35	1.889 rd. 1 ort 22 sk.	55.00 dr.
214	1656 21.11	Vennebjerg, Horns hh.	f.	44.25	2.433½ rd. 1 ort	55.00 dr.
215	1656 21.11	Vennebjerg, Horns hh.	f.	33.67	1.851½ rd. 16 sk.	55.00 dr.
216	1656 21.11	Vennebjerg, Horns hh.	f.	24.10	1446 rd.	60.00 dr.
217	1656 u.d.	Hornum h.	h.-f.	192.00	8.680 rd.	45.21 dr.
218	1657 11.9	V. Flakkebjerg h.	f.	—	—	60.00 dr.
219	1657 u.d.	Gudme h.	f.	38.00	2.480 rd. in sp.	65.00 dr.
220	1657 u.d.	Sunds h.	f.	—	—	55.00 dr.
221	1660 24.9	Løve h.	h.-f.	169.88	8.000 rd.	47.09 dr.
222	1660 u.d.	Fjære h.	h.-f.	450.00	13.500 rd.	30.00 dr.

h. = hovedgårdsjord

f. = fæstegods

Noter til tabel I

1. Danske adelige Brevkister. Registraturer fra det 15.-17. Aarhundrede, udg. af A. Thiset. Kjbh. 1897, s. 8.
2. Rep. 2.r.V, nr. 9891.
3. Rep. 2.r.V, nr. 9959.
4. Rap. 2.r.V, nr. 10033. Pant med (uindløst) tilbagekøbsret i 3 år.
5. Rep. 2.r.V, nr. 10175.
6. Rep. 2.r.V, nr. 10406.
7. Rep. 2.r.VI, nr. 10436.
8. Rep. 2.r.VI, nr. 10494.
9. Rep. 2.r.VI, nr. 10584.
10. Diplomatarium diocesis Lundensis (DDL) VI, udg. af L. Weibull. Malmø 1939, nr. 288.
11. Rep. 2.r.VI, nr. 11212.
12. Rep. 2.r.VI, nr. 11268.
13. Rep. 2.r.VI, nr. 11331; DDL VI, nr. 322.
14. Rep. 2.r.VI, nr. 11645.
15. Rep. 2.r.VI, nr. 11841.
16. Rep. 2.r.VI, nr. 11895; DDL VI, nr. 391.
17. De ældste danske Archivregistraturer (ÆA) IV, Kjbh. 1875-85, s. 76.
18. Rep. 2.r. VII, nr. 12252; jf. ovfr. s. 45 med henvisningerne og C.A. Christensen i HT 10.r.I, s. 450 ff.
19. RA. Langebeks diplomatarium (L.Dipl.) 1515 4/4.
20. F. Hvass, Samling af Meddelelser om Personer og Familier af Navnet Hvas III. Kjbh. 1873, s. 95; jf. ÆA II, s. 71 f. (1519 1/9).
21. GDD I, s. 207.
22. Kgl.B. Ny kgl.saml. 836b. 4^o(249); jf. ÆA II, s. 72 og Hvass, anf. arb. III, s. 75.
23. RA. L.Dipl. 1520 14/8. Mølleskyld regnes som hos Arent Berntsen (anf.arb. III, s. 404) halvt mod rug og byg.
24. RA. L.Dipl. 1521 11/2.
25. Fru Eline Gøyes jordebog, s. 330, 361.
26. RA. Top.saml. på papir. Odense nr. 146. Eksemplerne 26-32 er hentet i biskop Jens Andersen Beldenaks godsfortegnelse (anf.sted), der af Wm. Christensen dateres til ca. 1524. De her citerede priser stammer fra Henrik Gøyes salg til bispen, og de hører snarest hjemme i 1525 eller de nærmest følgende år, efter Henrik Gøyes hjemkomst fra Tyskland og i forbindelse med hans øvrige godsafhændelser 1525-27 (jf. C.F. Allen, Breve og Aktstykker til Christiern den Andens og Frederik den Førstes Historie. Kjbh. 1854, s. 323; C. Paludan-Müller, Jens Andersen Beldenak. Odense 1836, s. 82). Pris nr. 26 er rekonstrueret som differencen mellem den samlede købspris (670 rh.g.) og summerne for det øvrige gods.
27. -32. Som note 26.
33. Kong Fredeik den Førstes danske Registranter, udg. af Kr. Erslev og Wm. Mollerup. Kjbh. 1879, s. 93.
34. Sst., s. 102.
35. Sst., s. 121.
36. O.F.C. Rasmussen, Optegnelser om Gisselfeld. Nestved 1868, s. 33 og 46; jf. også A.N. Ryge, Peder Oxes Levnet, s. 25 og Rasmussen, anf.arb., s. 38 ff. med henvisningerne om salgsmønstighederne.
37. Fru Eline Gøyes jordebog, s. 389 og 348. Dateringen bør være 1528 17. eller 24. juli.
38. Konung Gustaf den Förstes Registratur VI, utg. av V. Granlund, VI, s. 134-37.
39. RA. Privatarkiver nr. 5145: Anders Bille t. Søholm I: Perg.; afskrift i L.Dipl. 1529 2/7.
40. RA. L.Dipl. 1532 7/4.
41. RA. L.Dipl. 1534 30/1.

42. LA. Nørrejyll. Krastrups godsarkiv 1536 18/7 (Vidisse 1539 22/6).
43. RA. Privatarkiver nr. 2136 Gert Jensen Ulfstand I: Perg. 1536 24/8. Bækkeskov kloster sælger to gårde i Villands h. til Gert Jensen Ulfstand. Salget skyldes, at klostret måtte skaffe midler til den af Christian III 1536 11/6 udskrevne sølvskat, der skulde betales allerede inden udgangen af juni (Da.Mag.3.r.V, s. 313 f.; jf. C. Paludan-Müller, Grevens Feide II. Kjøbh. 1854, s. 349 f.); endnu den 30. juni pantsætter abbed Peder Turesen »vtj closters store nød oc trangh« tre gårde for 300 mr.da. og 20 lod sølv for at tilvejebringe de 2.000 lod sølv, klostret var ansat til. Af dette beløb blev tilsyneladende kun indbetalt 1.608 lod, heraf 642 lod af Gert Jensen Ulfstand, til møntmesteren (G. Galster, Reinold Junges Møntmesterregnskaber, s. 32 f., 43 f., 183); jf. også G. Johannesson, Den skånska kyrkan och reformationen. Skånsk senmedeltid och renässans I. Lund 1947, s. 229.
44. RA. Privatarkiver nr. 6232 Knud Rud t. Vedbybård I: Perg. 1540 6/8. Den pågældende gård sælges af Sofie Emmikesdatter for en guldkæde, der vejede 110 gren ungarsk og rhinsk guld. 1 gren guld = 1/24 mr. guld = 230/24 × 10 g. sølv; jf. G. Galster, Reynold Junges møntmesterregnskaber, s. 203 f.
45. RA. L.Dipl. 1541 10/8.
46. GDD I, s. 63 ff. Anders Vinter i Næsborg (Slet h.) påstår som panthaver, at Niels Lauridsen har lovet ham ejendomsbrev på tredjedelen af en halv læst korn for pantesummen plus 70 mr.da. Pantebrevet på 94 mr.da. er dateret 1531 u.d.
47. RA. L.Dipl. 1543 2/10. Knud Rud afkøber Sorø kloster en gård, fordi klostret skal skaffe midler til dækning af sølvskatten til kronen.
48. Danske Samlinger I, s. 56 f. nr. 48-57 stammer fra Iver Kjeldsen Juels og hans søn, Kjeld Juels familieoptegnelser (Da.Saml. I, s. 47-59, udg. af O. Nielsen). De synes at være ført successivt, omtrent samtidigt med begivenhederne og i kronologisk orden. De her anførte godssalg er udate-rede, men ligger i hvert fald efter 1547, da Iver Kjeldsen Juel købte Stubber kloster af kronen (Da. kanc.reg. 1535-50, s. 337-42), da godset hidrører herfra. Sålgene må efter deres kronologisk placering henføre til årene 1549-52, snarest dog det første år; landsdommer Jens Mogensen Hvide, der optræder blandt køberne, nævnes nemlig som død i juli d.å.; sst. s. 418; Erslev, Len og Lensmænd 1513-96, s. 127.
49. -57. Som note 48.
58. RA. Privatarkiv nr. 5148 Mogens Bille E: Skifte. Mogens Bille døde 1538 5/4. Skiftet omfatter ikke blot hans, men også hans forældres arv, der var blevet stillet i bero, så længe han levede. Skiftet varede på grund af strid om arven med Mogens Gøye til 1550; Møllerup, Billeættens Historie I. Kjøbh. 1893, s. 644, 686 ff. Den afsluttende tekst er derfor her henført til dette år.
59. RA. Orig.mageskifter nr. 86; A.N.Ryge, anf.arb., s. 82; om omstændighederne ved dette salg, jf. Astrid Friis, Rigsrådet og statsfinanserne, s. 75 f. og E. Ladewig Petersen, Andreas Barby og Faurholm, s. 183-89.
60. Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre I, s. 663. Peder Christiensen Dyre tilbyder denne dato Mogens Gyldenstjerne sit gods for den anførte pris; der blev dog intet af dette jf. A. Heise (Henry Bruun*) i DBL(2) VI.Kbh. 1935, s. 156 f.
61. RA. D. kanc. B. 19 Reg. o.a. 1.VII, fol. 10r-12r.; jf. Kr. Erslev, Danmarks Len og Lensmænd 1513-96, s. 108; Kronens Skøder I, s. 61 f.
62. RA. Privatarkiver nr. 841 Erik Hardenberg I: Perg. 1567 12/6. Ide Ulfstand sælger godset som »en part aff den hoffuitstaael, min sallige hosbunde Falck Gye salige her Eiler Hardenberg skyllige war«.
63. A.N. Ryge, anf.arb., s. 221-25.
64. RA. D.kanc. B. 19. Reg.o.a.I. X, fol. 138-44; Kronens Skøder I, s. 116.
65. Chr. Molbech, Berritzgaard, s. 153.
66. Erik Hardenbergs jordebog, udg. af H.H. Fussing, s. 37 og 41.
67. RA. D.kanc. B. 64 Fynske reg. I, fol. 372r-74r (1584 15/2 og 27/2); Kr. Erslev, Len og Lensmænd, s. 118. – 20 gårde i Bjerge h., der havde været pantsat til Erik Hardenberg for 7.333 dr. (Pantebo-gen), sælges til samme for pantesummen plus 1.000 dr.; jf. Erik Hardenbergs betalingsforpligtelse i Fy.reg., fol. 373r-74r; Kr. Erslev, anf.arb., s. 118; Kronens Skøder I, s. 276.

67. RA. D.kanc B 48 Skånske reg. I, fol. 449 ff.; Kr. Erslev, anf.arb. s. 66; skøde til Henrik Brahe til Vidskövle på Fultofta og Heglinge len, som han forud havde haft i pant for 4.333 1/3 dr.; jf. Kr. Erslev, anf.arb., s. 66. Henrik Brahe skal yderligere betale kronen 20.000 dr.
69. V.A. Secher RD I, s. 111 f.
70. Chr. Molbech, anf.arb., s. 161 f.
71. V.A. Secher RD I, s. 521 ff; jf. ovfr. s. 56.
72. Danske Samlinger 2.r.II, s. 274; RA. Privatarkiver nr. 5212 Esge Brock I: Perg. 1604 9/11; jf. Skiftet efter rigsråd Eske Brock 1626, udg. af C. Rise Hansen. Kbh. 1965, s. 50 f.
73. Aktstykker til Oplysning af Danmarks indre Forhold II. Odense 1845, s. 47. Laurids Oldeland til Ølstedgård sælger fru Margrethe Basse til Steensgård en gård i Ennebølle (Snøde s., Langelands Nr.h.); 1605 23/4 udsteder han skøde på papir, men lader det ledsage af et brev om, at hvis Margrethe Basse finder den i skødet anførte pris (200 dr.) for høj, kan hun lade et nyt skøde udstede på pergament, hvilket han da vil underskrive. Et skøde på papir er ikke retsgyldigt, og der foreligger da også et pergamentskøde med samme dato, men prisen angives her til 150 dr. Følg brevet til bonden er imidlertid dateret 1606 12. febr. således, at der er grund til at antage, at pergamentskødet i virkeligheden først er udfærdiget op mod denne dato, men er antedateret; alle skøderne i køberens arkiv.
74. V.A. Secher RD II, s. 65 f.
75. RA. Privatarkiver nr. 5212: Esge Brock I: Perg. 1608 21/7; L.S. Vedel Simonsen, Esge Brock I, s. 58 f., 77; K. Hansen, Danske Ridderborge I, s. 80 f.
76. RA. Privatarkiver nr. 5212: Esge Brock I: Perg 1608 17/10; L.S. Vedel Simonsen, anf.arb.I, s. 68.
77. V.A.Secher RD II, s. 440 f.
78. RA. Privatarkiver nr. 5212: Esge Brock I: Perg. 1612 12/11; L.S. Vedel Simonsen, anf.arb. II, s. 105.
79. H.H. Fusing, Gessingholm, s. 63.
80. Sst., s. 64.
81. Danske Herregaarde ved 1920 III, s. 332.
82. R. Nyerup, anf.udg., s. 407 og 425; RA. Lensregnskaber. Kristianstad len: Rgsk. og jordebog 1618/19; jf. Kanc. Brevb. 1616-20, s. 291, 312 og 329.
83. H.H. Fusing, Gessingholm, s. 65.
84. A. Heise, Hemmestrup. Jydske Saml. II, s. 387 note 2.
85. Kanc.Brevb. 1624-26, s. 5 ff.; Da.Mag. 5.r.I, s. 180.
86. Sst.4.r.VI, s. 67: Sigvard Grubbes notat om Pernille Gyldenstiernes godser, Arreskov, Søllested, Kjarstrupgård osv.; jf. E. Ladewig Petersen, Christian IV.s pengeudlån, s. 89 ff.
87. RA.D. kanc.B. 188. I; Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve I, udg. af C.F. Bricka og J.A. Fridericia. Kjbh. 1878, nr. 252-53.
88. Som note 87.
89. Viborg landstings skøde- og pantebøger I, udg. af J. Holmgaard. (Vib.Lt.skødebog). Kbh. 1966-70, s. 10.
- 90.-91. RA. Herred.domb. nr. 31, fol. 272v-75r; K. Hansen, Danske Ridderborge II. Kjbh. 1874, s. 220; H. Land Hansen, Ejler Høg til Dallund. Fynske årbøger X, s. 16.
92. Herlufsholms skoles arkiv. Rgsk. 1624-25; jf. F. Tolstrup, Det ældste Herlufsholm. Kbh. 1965, s. 67 f.
93. Vib.Lt. skødebog, s. 21 f.
94. Herlufsholms skoles arkiv. Adkomst 1625 9/6; Rgsk. 1625/26; jf. F. Tolstrup, anf.arb., s. 67 f.
95. H.H. Fusing, Demstrup og Sødringholm, s. 5. Godserne havde i alt 598.88 td.htk., heri undtagelsesvis gæsteripenge iberegnet; jf. H.H. Fusing, anf.sted.
96. F. Meidell, Billeættens Historie II. Kjbh. 1893, s. 84 f.
97. L.S. Vedel Simonsen, Her Jørgen Brahes Levnetsbeskrivelse. Odense 1845, s. 33.
98. Som note 97.
99. Vib.Lt.skødebog I, s. 27 nr. 122.
100. Sst. I, s. 89 f.

101. L.S. Vedel Simonsen, Jørgen Brahe, s. 39.
102. F. Meidell, anf.arb.II, s. 384.
103. Kanc. Brevb. 1627-29, s. 583; jf. sst., s. 608 og 1630-32, s. 120; RA.D.kanc. B.213 Omslagsskriver Søren Rasmussens regnskaber for Kgl.mt.s udestående kapitaler, 1631/32.
104. H. Matzen, Den danske Panterets Historie indtil Chr. V's Lov. Kjbh. 1869, s. 423 note 3.
105. LA. Fyn. Roepstorff godsarkiv. Dokumenter hidr. fra forskellige adelspersoner 1627-1757: Dok. vedr. skiftet efter Henrik Holck 1633; Sofie Brahes regnskabsbog 1627-40, udg. af H. Paulsen Viborg 1955, s. 38, 62, 79 og 98.
106. Rasmussen, Gisselfeld, s. 89.
107. Vib.Lt.skødebog I, s. 136; H. Land Hansen, anf.arb., s. 284 med note 241-42.
108. LA.Sjæll. Sjæll.landstingsskødeprotokol I, fol. 74 v.
109. Vib.Lt. skødebog I, s. 146.
110. Trap, Danmark (4. udg.) V. Kbh. 1924. s. 233.
111. Vib.Lt.skødebog I, s. 211.
112. Kanc.Brevb. 1630-32, s. 641.
113. F. Meidell, anf.arb. II, s. 385. Anders Friis til Hungstrup afkøber Hans Rantzau dele af Vrejlev klostets fæstegods til 50-55 rd.pr.td.htk. Prisen regnes her til middelværdien 52.5 rd.
114. Sst. II, s. 385.
115. Vib.Lt.skødebog I, s. 196.
116. Sst. I, s. 197.
118. RA. Div. lens- og godsregnskaber før 1660: Kjærstrupgårds rgsk. 1635/36; Kanc.Brevb. 1635-36, s. 149 og 577.
119. Sst. 1635-36, s. 362 f.
120. Vib.Lt.skødebog I 1636 nr. 25 og 80.
121. RA. Div. lens- og godsregnskaber før 1660: Skinnerups rgsk. 1636/37.
122. Sst. rgsk. 1636/37.
123. Sst. rgsk. 1636/37.
124. Vib.Lt.skødebog I, s. 271.
125. Sst.I, s. 271.
126. Sst. I, s. 292.
127. Sst. I, s. 292.
128. Kanc.Brevb. 1637-39, s. 703.
129. RA. Herredagsdombog 1639, fol. 563 r.
130. Sofie Brahes regnskabsbog 1627-40, s. 188.
131. LA. Fyn. Lykkesholms godsarkiv. Kontrakt 1640 25/3.
132. LA.Sjæll. Sjæll.Lt.skødeprotokol I, fol. 291r-92r.
135. RA. Kjærstrupgårds rgsk. 1640/41. Købene til Kjærstrupgård er indført i godsets regnskab 1640/41, men uden specifikation. Sælgerne er jomfru Margrethe v. Aschersleben, Hilleborg Krafse, salig Henrik Holcks til Ravnholt, Laurids Pogwisch til Skrumsager og borgmester Hans Nielsen i Odense.
134. RA. Kjærstrupgårds rgsk. 1640/41.
135. RA. Kjærsturpgårds rgsk. 1640/41.
136. RA. Kjærsturpgårds rgsk. 1640/41.
137. Kanc.Brevb. 1640-41, s. 341.
138. Sst., s. 538.
139. Trap, Danmark (4. udg.) V. Kbh. 1924, s. 249.
140. Kanc.Brevb. 1642-43, s. 224.
141. Nye da.Mag.II, s. 155 f.
142. Sst.II, s. 155 f.
143. LA.Sjæll. Sjæll. Lt. skødeprotokol I, fol. 343v ff.; Danske Slotte og Herregaarde IV. Kbh. 1964, s. 114.
144. Vib.Lt.skødebog II, s. 25 f. og 39.

145. Sst. II, s. 25 f. og 39.
146. H. Matzen anf.arb., s. 437 note 3.
147. Vib.Lt.skødebog II, s. 25.
148. LA.Sjæll. Sjæll. Lt. skødeprotokol II, fol. 3r.
149. Danmarks Herregaarde ved 1920 I, s. 508.
150. Vib.Lt.skødebog II, s. 112.
151. Rasmussen, Gisselfeld, s. 92.
152. Sst., s. 92.
153. Vib.Lt.skødebog II, s. 163.
154. Sst.II, s. 155.
155. Sst.II, s. 161.
156. RA. Privatarkiver nr. 157: Henrik Bille II.C Skiftesager.
157. Vib.Lt.skødebog II, s. 166 og 167 f.
158. Sst. II, s. 177.
159. Sst. II, s. 177.
160. Rasmussen, Gisselfeld, s. 59.
161. Kgl.B. Ny kgl.saml. 1332c, fol. 7v-8r: Optegnelser vedr. familien Krags godser i Jylland. Affindelseskontrakt mellem Otte Krag og hans broder Kjeld for to gårde i Dalbyover s. (Gerlev h.), som Otte Krag betaler med 50 rd. in sp. pr.td.landgildehartkorn. Men da deres moder beholder de to gårde på livstid, skal Otte Krag indtil videre oppebære en årlig afgift.
162. Sst., fol. 10v-11r.
163. Sst., fol. 11r-12r.
164. LA. Sjæll. Sjæll. Lt. skødeprotokol II, fol. 61v. Viffert Seefelds skøde til sin broder Jørgen Seefeld på to gårde i Blendstrup s. (Hellum h.). Der er tale om kombineret salg og mageskifte. Gårdene må ikke sælges, men kan afhændes til Viffert Seefeld igen »for fuld betalling, beregnet 55 rd. for huer td. hartkorn, eftersom i køb pleyer at regnis /: saafrembt det nogetid affhendis skall :/.«
165. Sst. II, fol. 78v-79r.
166. Vib.Lt.skødebog II, s. 212 f.
167. Sst. II, s. 212 f.
168. Sst. II, s. 211.
169. RA. Privatarkiver nr. 6340 Christen Skeel Bb: Skifteoptegnelser (Sandholt).
170. Sst.
171. Vib.Lt.skødebog II, s. 214.
172. Sst.II, s. 218; jf. s. 239 nr. 197.
173. Sst. II, s. 233.
174. Sst.II, s. 229.
175. LA.Sjæll. Sjæll. Lt.skødeprotokol II, fol. 147v-48r.
176. Fynske Samlinger X, s. 296 s. 257.
177. RA. Privatarkiver nr. 6340 Christen Skeel: Skifteoptegnelser.
178. Sst.
179. Sst.
180. Vib.Lt.skødebog II, s. 256.
181. Sst. II, s. 257.
182. Sst. II, s. 257.
183. Sst. III, s. 191.
184. Sst. II, s. 250.
185. LA.Sjæll. Sjæll.Lt.skødeprotokol II, fol. 164r-v.
186. S.Jørgensen (Kistrup), Historiske Optegnelser med Sandholts Fortid som Udgangspunkt. Fra Svendborg Amt 1911, s. 21.
187. LA.Sjæll. Sjæll.Lt.skødeprotokol II, fol. 181v-82r.
188. RA. Privatarkiver nr. 6340 Christen Skeel: Skifteoptegnelser.
189. Sst.

190. Sst.
191. Danske Herregaarde. Ny Saml.I, s. 298 (Gunnar Olsen).
192. Sst. I, s. 298.
193. Vib.Lt.skødebog II, s. 91.
194. Sst. III, s. 91.
195. LA.Sjæll. Sjæll.Lt.skødeprotokol II, fol. 184v-85r.
196. H.H. Fussing, Gessingholm, s. 68.
197. Vib.Lt.skødebog III, s. 128.
198. Sst. III, s. 128.
199. Sst. III, s. 144 f.
200. Sst. III, s. 144 f.
201. Sst. III, s. 144 f.
202. Sst. III, s. 145 f.
203. Sst. III, s. 145 f.
204. Sst. III, s. 145 f.
205. Sst. III, s. 145 f.; 50 rd. for øde eller misligholdt gods.
206. Sst. III, s. 155 f.
207. Sst. III, s. 155 f.
208. LA.Sjæll. Sjæll.Lt.skødeprotokol II, fol. 202r-v.
209. Sst. II, fol. 206v-07r.
210. Vib.Lt.skødebog III, s. 230.
211. Sst. III, s. 268.
212. Ove Juuls dagbog 1656 22/11; HT 3.r.III, s. 557; hartkorn: RA. Rtk. 311. 10 Jordebøger 1661.
213. RA. Privatarkiver nr. 6340 Christen Skeel: Skifteoptegnelser.
214. Sst.
215. Sst.
216. Sst.
217. Trap, Danmark (4. udg.) V. Kbh. 1924, s. 628 f.
218. LA.Sjæll. Sjæll.Lt.skødeprotokol II, fol. 232r-33r.
219. Fynske Samlinger X, s. 329, nr. 491.
220. Sst. X, s. 331, nr. 506.
221. Ove Juuls dagbog 1660 24/9; RA. Rtk.ark. 311. 10 Jordebog 1661.
222. F. Meidell, anf.arb. II, s. 256 f.

Tabel II. Kronens godssalg under Christian III

No.	År	Gods	Køber	Art. ¹	Td. kornsk.	Salgssum	Mk.pr.td. kornskyld	Erslev ²	Note
1	1540	Birkelsegård	Peder Ebbesen Galt	B	283.00	9.000 mk.	32.01	132	
2	1540	Tommerup kloster	Mogens Gyldenstjerne	K	308.11	6.524 mk. 8 sk.	21.18	147	3.
3	1541	Holmekloster	Jacob Hardenberg	K	1060.00	67.200 mk.	–	152	4.
4	1544	Rugtved	Hans Ejlersen Stygge	B	13.00	600 mk.	46.15	133	
5	1544	5 gd. i Brigsted, Vor h.	Peder Ebbesen Galt	B	31.33	1.030 mk.	32.87	–	5.
6	1544	7 gd. i Salling.	Herman Skeel	B	39.91	1.197 mk. 5 sk.	–	–	6.
7	1544	Bregninge	Gunde Lange	B	303.65	9.106 mk. 4 sk.	–	138	
8	1544	Holbækgård og Sødring birk	Hans Stygge	B	452.78	13.583 mk.	–	120	7.
9	1544	Isgaard	Anders Sandberg	B	402.78	12.083 mk. 5 sk.	–	121	8.
10	1544	Halkjer	Niels Akselsen Rosenkrantz	B	390.80	11.725 mk.	–	126	9.
11	1544	Lynderupgård	Christoffer Stygge	B	305.27	9.158 mk. 2 sk.	–	126	
12	1544	Todbøl	fru Birgitte, sal. Enevold Stygges	B	174.58	5.237 mk. 8 sk.	–	134	
13	1544	Tise (15 gd. og 6 bol)	Albert Skeel	B	160.27	4.808 mk. 5 sk.	–	134	10.
14	1544	Ranes gods	Albert Skeel	B	41.49	3.000 mk.	72.31	119	11.
15	1544	Hennegård	Oluf Staverskov	B	165.83	4.975 mk.	–	140	
16	1544	Fabjerg mølle	Jørgen Friis	B	38.33	900 mk.	23.48	138	
17	1544	11 gd. i Salling	Niels Juel	B	58.93	1.200 mk.	20.34	127	12.
18	1544	Oksvang	Christoffer Munk	B	21.50	750 mk.	34.88	140	
19	1544	Specifikation mangler	mangler	B	(32.54)	976 mk. 2 sk.	–	–	13.
I alt 1544					2600.45	80.309 mk. 15 sk.			
20	1547	Stubber kloster	Iver Kjeldsen Juel	K	1240.83	38.295 mk.	30.87	167	14.
21	1551	Holme kloster	Eskild Oxe	K	?	67.200 mk.	?	152	15.
22	1556	Irup	Knud Gyldenstjerne	K	1023.17	36.000 mk.	35.19	132	16.
I alt 1536-1559					ca. 6548.10	237.379 mk. 7 sk.			

Kilder: Erslev: Danmarks len og lensmænd 1513-1596; jfr. henvisningerne til denne. RA. Da.Kanc. B II. Rentekammerafd. 1: Diverse (1534-1588), no. 32, 1544.

Noter:

1. B = Bispegods; K = Klostergods.
2. Kolonnen henviser til Erslevs ovfr. nævnte arbejde.
3. Prisen omfatter pantessummen for Lindholm len, som Mogens Gyldenstjerne sad inde med, på 500 gld. og 5.024½ mk. – 1 gld. regnes her til 2 mk.da. Da regeringen i 1539-40 ønskede at lægge Lindholm len under Malmöhus, tilbød man Mogens Gyldenstjerne at overføre hans pantessum til et andet len. Han synes imidlertid at have været krænkede over, at man forbigik ham ved besættelsen af lensmandsposten i Malmö og forlangte da krongods udlagt som ejendom til erstatning for pantessummen. Selvom han i første omgang fik afslag, lykkedes det ham det følgende år, 1540 – med rigsrådets støtte – at erhverve Tommerup kloster (Astrid Friis, Johan Friis' første år. Scandia VII Lund 1934, s. 193 f.; DBL VIII, 502; skødet findes i Da.Kanc.reg. 1535-50, 157-60). Prisen ca. 21 mk. pr. td. htk. må betegnes som unormalt lav, men formentlig også som et resultat af de særlige omstændigheder.
4. jf. Erslev, anf. sted og Astrid Friis, Rigsråd og statsfinanser, 83 f.
5. Prisen var 110 gld. og 270 dr.
6. Prisen mangler i kilden (RA.Da.kanc., anf.sted) og er her udregnet efter den iøvrigt faste norm ved disse salg. (cf. Erslev, Konge og lensmand, tillæg, s. xlii).
7. Prisen var helt nøjagtigt 13.583 mk. 4 alb.; jf. også P. Rasmussen, Århusgård og Åkær len, s. 153 ff.
8. Oprindeligt havde Anders Sandberg købt gods for 14.633 mk. 5 sk., men herfra blev draget en del, således at resten androg 4.527½ dr. 13 sk. (Erslev har dog 12.081½ mk.).
9. Prisen var helt nøjagtigt 11.724 mk. 7 sk. 1 alb.
10. Prisen var helt nøjagtigt 4.808 mk. 5 sk. 1 alb.
11. I Ms. er godsets værdi udregnet til 1.243 mk. 4 sk.; »dog ephtherthj godzett ligger Albrecht Scheel belegennd, will hand giffue ther fore 1000 dr.«
12. Prisen var egentlig 1.767 mk. (= 589 dr.); »dog vnnthe Kon.Ma^{tt} hannom thet for 1200 dr. oc omdrog mett hannem the 189 dr. for hand paa Kon.Ma^{tt}s wegne haffde for fuld the diele mette her Mogens Gøye«. Teksten er her selvmodsigende, og »daller« skal sikkert – som Erslev også har – rettes til »mark«.
13. Summen og kun denne findes på et løstliggende ark, som dog givetvis hører til lægget. Godset kan ikke identificeres; dets størrelse i kornskyld er beregnet efter den i ms. anlagte norm.
14. 1546, 18. okt. meddeles det, at Iver Juel havde tilbudt at købe Stubber kloster. Erik Banner, Peder Skram og rentemester Jørgen Pedersen får da kongelig befaling til at komme overens med ham om salget, og til at gøre deres »største flyett till boede mett hannom och ander, som bleffue wptegnet the siiste y skielles fran oss, at wdffødre thee fleste daller och guldt, som y wiide paa wore wegne at bekomme, saa att wij wiisseligen nu tiill then neste tilkommende omslage mue bekomme sliig en stattelig sume daller och guldt, ephther som forladt er« (Da.Mag. 4.r. I, s. 237 f.; skødet findes i Da.Kanc.reg. 1535-50, s. 337 ff.; prisen i Danske Samlinger I, s. 55) Sent på efteråret 1547 oprævedes summen af Iver Juel (Da.Mag. 4.r. I, s. 257 f.).
15. Se ovfr. note 4.
16. 1556, 4. marts fik Otte Brahe, Albert Skeel, Christoffer Gøye og Erik Rud kgl. brev om med det første at forsamlе sig på Irup, vurdere gården og godset og indsende klare registre til rentekammeret (Kanc.Brevb. 1556-60, s. 13). Besigtelsen er bevaret (RA. Da.Kanc. B 42, mageskiftebesigtelser etc.), men prisvurderingen mangler her. Den kendes imidlertid fra Mogens Gyldenstjernens brev fra 1556, 1 marts (RA.Da.Kanc. Indkomne breve), og den her nævnte sum afviger ikke fra den gængse norm under Christian III.

Summary

The purpose of the investigation is to chart the value of the noble estate, that is, as a means of production and source of income for its owners. A number of uncertain factors make it necessary for us to be satisfied with determining standards of value and long-term developments. The first section of the study characterizes the noble landmarket and the mechanisms for price fixing.

The estate market wears the stamp of monopoly, clearly excluding the crown and commoners (a state which was established in the course of the period 1483-1558), and also of a market which enjoys exclusive privileges. In the same period the price fixing was freed from the Middle Ages' standards (capitalization), in favor of mechanisms and standards (calculation in »tønder hartkorn«) which reflect noble interests and economic estimations. Finally, a number of problems concerning the source materials and calculations are discussed in the study's last section.

The actual research, which out of necessity was based on price casuistry (in all approximately 220 cases in the period 1500-1600, tabulated in appendix I), shows that very strong increases in the land value – probably encouraged by economic conditions – starts in the 1540's or 1550's; compared with the first generation of the 1500's the price doubled six to seven times in 1621-60 (respectively eight-nine Rhine guilders and fifty-sixty rixdollars per »tønde hartkorn«). The rise in land value, the intensity of which surpassed the rises for agrarian products, thus illustrates a significant economic optimism and the economic strength of the nobility. Abnormally high prices in the decades right after 1600 reflects strong estate speculation, which was first curbed by the legislation of 1623, and through later ordinances in 1632-41 the government succeeded in creating a basis for channeling bourgeois capital into large agriculture, without relinquishing the noble monopoly, and without the bourgeois becoming dominating creditors before 1660. The stable price level in the last generation before the absolute monarchy's institution in 1660 illustrates that the protection functioned after its purpose, despite the beginning depression, and increasing tax burden. It was first with the absolute monarchy's changed price conditions – and the removal of the nobility's monopoly – that there began, in 1664, a drastic and long-term fall in land value.